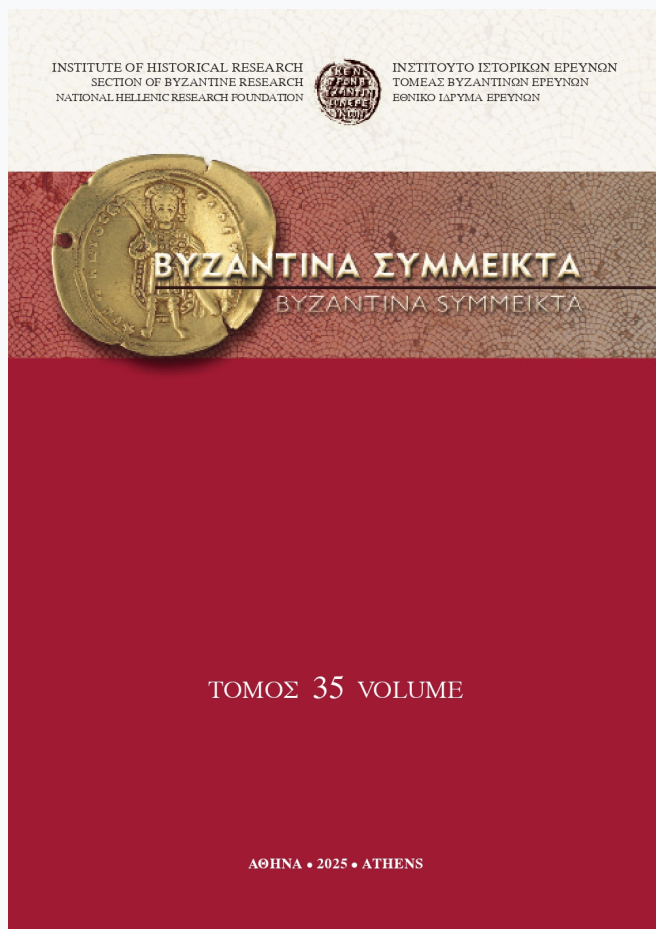

Βυζαντινά Σύμμεικτα

Τόμ. 35 (2025)

BYZANTINA SYMMEIKTA 35

«... ως ό κώδικάς της τὸ δείχνει...» Ἡ χρήση τῶν «κωδίκων» ναῶν καὶ μονῶν ὡς τεκμηρίων

Σπυροσ ΚΑΡΥΔΗΣ

doi: [10.12681/byzsym.42230](https://doi.org/10.12681/byzsym.42230)

Copyright © 2025, Σπυροσ ΚΑΡΥΔΗΣ

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΑΡΥΔΗΣ Σ. (2025). «... ως ό κώδικάς της τὸ δείχνει...» Ἡ χρήση τῶν «κωδίκων» ναῶν καὶ μονῶν ὡς τεκμηρίων: Ἡ χρήση τῶν «κωδίκων» ναῶν καὶ μονῶν ὡς τεκμ ηρίων. *Βυζαντινά Σύμμεικτα*, 35, 327–348.
<https://doi.org/10.12681/byzsym.42230>

ΣΠΥΡΟΣ ΧΡ. ΚΑΡΥΔΗΣ

«... ΩΣ Ο ΚΩΔΙΚΑΣ ΤΗΣ ΤΟ ΔΕΙΧΝΕΙ...» Η ΧΡΗΣΗ ΤΩΝ «ΚΩΔΙΚΩΝ» ΝΑΩΝ ΚΑΙ ΜΟΝΩΝ ΩΣ ΤΕΚΜΗΡΙΩΝ

Τὸ θέμα δὲν ἀφορᾷ κάποια συλλογὴ νόμων ἢ βιβλία κρατικῶν ἢ ἐκκλησιαστικῶν καταγραφῶν, ὅπως ἐρμηνεύεται ὁ ὅρος «κώδικας» στὰ λεξικά¹, οὔτε τοὺς χειρόγραφους κώδικες, ὅπως εὐλόγα θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ὑποθέσει, ἀφοῦ στὸν χῶρο τῆς παλαιογραφίας ἔτσι ὀρίζεται ἓνα σύνολο φύλλων, διπλωμένων καὶ συρραμμένων μεταξύ τους². Ἀφορᾷ τὶς ἐπιτοίχιες ἐπιγραφές ναῶν καὶ μονῶν³. Στὴν παρούσα μελέτη τὸ ἐνδιαφέρον μας ἐπικεντρώνεται κυρίως στὴν Κέρκυρα καὶ στὸ γειτονικὸ νησὶ τῶν Παξῶν, ἀπὸ ὅπου προέρχεται τὸ σχετικὸ τεκμηριωτικὸ ὑλικό, τὸ ὁποῖο σώζεται κυρίως στὰ ΓΑΚ - Ἀρχεῖα Νομοῦ Κέρκυρας καὶ ἐκτείνεται ἀπὸ τὸν 16ο ἕως τὸν 18ο αἰώνα. Τὰ ἀρχαῖα τεκμήρια, ἄλλα δημοσιευμένα καὶ ἄλλα ἀδημοσίευτα, ἀφοροῦν τὴν ἀντιγραφὴ τῶν ἐπιγραφῶν καὶ τὴ χρήση τους στὶς δικαστικὲς διενέξεις μεταξύ τῶν κτητόρων, σχετίζονται δὲ μὲ τοὺς ἀκόλουθους λατρευτικὸς χώρους: Ἁγία Τριάδα στὸν Σταυρό, Ἅγιοι Ἀπόστολοι στοὺς Βιταλάδες, Ἅγιος Βάρβαρος στὸ Περιβόλι, Ἅγιος Βασίλειος καὶ Ἅγιος Προκόπιος στοὺς Ψωραρούς (σημερινὸ Ἅγιος Προκόπιος), Ἅγιος Γεώργιος τοῦ Καλορίζη στὴν Κασσιώπη, Ἅγιος Δονάτος στὰ Κρητικά, Ἅγιος Ἰάκωβος Πέρσης στὴν

1. Ε. ΚΡΙΑΡΑΣ, *Λεξικὸ τῆς μεσαιωνικῆς ἐλληνικῆς δημόδου γραμματείας, 1100-1669*, τ. Θ', Θεσσαλονίκη 1985, 55.

2. ΕΛ. ΜΙΟΝΙ, *Εἰσαγωγή στὴν ἐλληνικὴ παλαιογραφία*, μετ. Ν. ΠΑΝΑΠΩΤΑΚΗΣ, μὲ συμπληρώσεις τοῦ συγγραφέα καὶ τοῦ μεταφραστῆ, β' ἔκδοση, Ἀθήνα 1979, 45-51.

3. Γιὰ τὸ θέμα λίγες γραμμὲς εἶχαν γραφεῖ σὲ παλαιότερο μελέτημα ποὺ ἀφοροῦσε τὶς συλλογικὲς χορηγίες, βλ. ΣΠ. ΚΑΡΥΔΗΣ, *Συλλογικὲς χορηγίες στὴν Κέρκυρα κατὰ τὴν πρώιμη λατινοκρατία. Ἐπιγραφικὰ τεκμήρια*, *Βυζαντινὰ Σύμμεικτα* 26 (2016), 190 ἑξῆς.

Περίθεια, Ἅγιος Νικόλαος τῶν Πουλημάτων στοὺς Μαγουλάδες, Ἅγιος Νικόλαος Περιθειώτης στὴν Περίθεια, Ἅγιος Νικόλαος τοῦ Κοντογιώργη στὸ Λαύκι, Ἅγιος Παντελεήμων στοὺς Κουραμάδες, Ἅγιος Παντελεήμων στὴν Περίθεια, Προφήτης Ἡλίας στοὺς Κουναβάδες, Προφήτης Ἡλίας καὶ Ὑπαπαντὴ στοὺς Παξοὺς, Ὑ. Θ. Κεχαριτωμένη στὸν Σταυρό, Ὑ. Θ. Ὁδηγήτρια στοὺς Ἀγραφοὺς, Ὑψηλὸς Παντοκράτορας⁴.

Νοηματικὲς ἀποχρώσεις τοῦ ὄρου

Ὁ ὄρος «κώδιξ» ἢ «κόντηκας» στίς πηγές μας σημαίνει τὴν ἐπιγραφή. Μὲ τὸ νοηματικὸ αὐτὸ περιεχόμενο χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τοὺς νοταρίους, τοὺς κτήτορες, τοὺς συναδελφοὺς καὶ τοὺς ἐφημεροὺς, καθὼς καὶ ἀπὸ τὶς πολιτικὲς καὶ ἐκκλησιαστικὲς ἀρχές, οἱ ὁποῖες μὲ τὸν ρόλο τοῦ δικαστῆ ἀναλάμβαναν τὴν ἐπίλυση διαφορῶν μεταξὺ τῶν κτητόρων. Εἰδικότερα σημαίνει:

4. Δίνονται ἐδῶ συγκεντρωμένες γιὰ κάθε ναὸ οἱ δημοσιευμένες πηγές καὶ τὰ ἀρχαιακὰ τεκμήρια ποὺ ἐντοπίστηκαν στὰ ΓΑΚ-Ἀρχεῖα Νομοῦ Κέρκυρας, στὰ ὁποῖα στηρίζεται ἡ μελέτη. Στὸ κείμενο ποὺ ἀκολουθεῖ, κάθε ἀναφορὰ σὲ ναὸ παραπέμπει στὴν ἀναγραφόμενη ἐδῶ πηγή.

Κέρκυρα. Ἁγία Τριάδα Σταυροῦ: Συμβολαιογραφικὰ (Συμβ.), φάκ. Γ3β, φ.χ.ἀ. πράξις τῆς 7.1.1636 - Ἅγιοι Ἀπόστολοι Βιταλάδων: Συμβ., φάκ. Ν.1, κατάστιχο 1624-1625, φ. 44v-45v - Ἅγιος Βάρβαρος Περιβολίου: Συμβ., φάκ. Ν.1, κατάστιχο 1619-1621, φ. 91r - Ἅγιος Βασίλειος καὶ Ἅγιος Προκόπιος Ψωραρῶν: Συμβ., φάκ. Λ.3, βιβλίο 14, φ. 9r-v - Ἅγιος Γεώργιος τοῦ Καλορίζη στὴν Κασσιώπη: Σ. ΗΛΙΑ-ΣΑΛΒΑΝΟΥ, *Περίθεια. Πέρα ἀπὸ τὴ λήθη τοῦ χρόνου*, Κέρκυρα 2021, 393 - Ἅγιος Δονάτος Κρητικῶν: Συμβ., φάκ. Ν.1, κατάστιχο 1619-1621, φ. 101r-v - Ἅγιος Ἰάκωβος Πέρσης Περίθειας: ΗΛΙΑ-ΣΑΛΒΑΝΟΥ, *Περίθεια*, 254-255 - Ἅγιος Νικόλαος τῶν Πουλημάτων Μαγουλάδων: Συμβ., φάκ. Γ.5, βιβλίο 8, φ. 31r-v - Ἅγιος Νικόλαος Περιθειώτης Περίθειας: ΗΛΙΑ-ΣΑΛΒΑΝΟΥ, *Περίθεια*, 281 - Ἅγιος Νικόλαος τοῦ Κοντογιώργη στὸ Λαύκι: Συμβ., φάκ. Σ.140, φ.χ.ἀ. πράξις Νοεμβρίου 1582, στὸ τέλος τοῦ καταστίχου - Ἅγιος Παντελεήμων Κουραμάδων: Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες, φάκ. 19, Τμήμα 1, βιβλίο 1, φ. 15v-16r - Ἅγιος Παντελεήμων Περίθειας: ΗΛΙΑ-ΣΑΛΒΑΝΟΥ, *Περίθεια*, 315 - Προφήτης Ἡλίας Κουναβάδων: ΚΑΡΥΔΗΣ, *Χορηγίες*, 182-185 - Ὑ.Θ. Κεχαριτωμένη Σταυροῦ: Ἀρχεῖο Ἐγκλωρίου Διαχειρίσεως, φάκ. 78, κατάστιχο 6, δίφυλλο συσταχωμένο χωρὶς ἀρίθμηση - Ὑ. Θ. Ὁδηγήτρια Ἀγραφῶν: ΣΠ. ΚΑΡΥΔΗΣ, *Ἡ Ὁδηγήτρια Ἀγραφῶν Κέρκυρας. Ψηφίδες ἀπὸ τὴ μακραίωνη ἱστορία τῆς*, Κέρκυρα 2011, 107-109 - Ὑψηλὸς Παντοκράτορας: ΚΑΡΥΔΗΣ, *Χορηγίες*, 175-176 καὶ 178-179.

Παξοί. Προφήτης Ἡλίας: *Μνήμες ἀνθρώπων, τόπων καὶ κτισμάτων στοὺς Παξοὺς τῆς ὑστεροβυζαντινῆς περιόδου. Ἀρχαιακὰ ἀποτυπώματα*, ἐκδ. Χρ. ΜΑΛΙΤΖΟΥ, Βενετία - Ἀθήνα 2010, 41-42 - Ὑπαπαντὴ: Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες, φάκ. 23, δέση 5, φ. 291v.

1. Τὴν κτητορικὴ ἐπιγραφὴ, στὴν ὁποία συχνὰ περιλαμβάνονται τὰ ἀφιερῶματα, ἡ ἀγιογράφηση καὶ τὸ ὄνομα τοῦ ἀγιογράφου. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὸν νοτάριο: στὴν πράξη τῆς 9ης Ἰουλίου 1625 στὴν ὁποία ἀντέγραψε «τον κοντικαν ... οπερ ἴνε ἀνωθεν τὴν βασιλικὴν πόρτα» στοὺς Ἁγίους Ἀποστόλους Βιταλάδων· σὲ ἐκείνη τῆς 7ης Ἰανουαρίου 1636 ὅταν κλήθηκε «να ἀσικοσι μῆα κόπια ἀπο τὼν κοντικα τῆς μονῆς» τῆς Ἁγίας Τριάδος στὸν Σταυρό· σὲ ἐκείνη τῆς 8ης Σεπτεμβρίου 1661 ὅπου ἀντέγραψε στὸν Ἅγιο Γεώργιο τοῦ Καλορίζη στὴν Περίθεια «τούς κονδικους τῆς ανοθεν μονις ἀπαρалаκτος» καὶ στὸν Ἅγιο Παντελεῖμονα στὸ ἴδιο χωριὸ ἔβγαλε «κοπια ἀπο τὸν κωδικα τῆς αυτις μονις ἀπαρалаκτος»· στὴν πράξη τῆς 21ης Ἰουλίου 1679, ὅπου ἀντέγραψε «τους κοντικους οπου ἰσην γραμενι ἰστον μπιργο τις αυτις εκκλῖσιας ἀπο πανοθιό τες πορτες» τοῦ ναοῦ τοῦ Προφήτη Ἡλία Κουναβάδων· σὲ ἐκείνη τῆς 2ας Ὀκτωβρίου 1681 ὅπου ἀντέγραψε «τον κοντικα οπου ἴνε γραμενος ἰστο μπιργο μεσα ἰστο ἀγιο βίμα σμα ἰστην ἀποκαθλοσι» τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου Πουλημάτων στοὺς Μαγουλάδες· στὴν πράξη τῆς 4ης Φεβρουαρίου 1621 μὲ τὸ καταγραμμένο ἀντίγραφο τοῦ «κόνδικα» τοῦ Ἁγίου Νικολάου Περίθειας.

2. Τὴν ἐπιγραφὴ ποὺ ἀφορᾷ τὴν ἀγιογράφηση τοῦ ναοῦ. Ἔτσι, στὶς 8 Σεπτεμβρίου 1621 ὁ ἱερομόναχος Νικόδημος Μπαλιαρῆς, ἐφημέριος στὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Δονάτου στὸ χωριὸ Κρητικά, ζήτησε ἀπὸ τὸν νοτάριο νὰ γράψει «κοπηα τηνος κοντικος οπερ ἴνε εἰς τὸ τέμπλο τῆς αὐτῆς ἐκκλῖσιας δια πηστη καὶ βεβέοσιν τῆς ἀληθιας», καὶ πράγματι, ἐκείνος βρῆκε «εἰς τὸ τέμπλο τῆς αὐτῆς μονῆς ἀπανοθήον τὸν ἠκόνον τὸν δεσπωτικὸν καὶ ἀναμεσο τὸν ἠκονον τὸν ἀγίον ἀποστόλον τὴνὰ γράματα κοντίκου», ποὺ ἀφοροῦσαν τὴν ἀγιογράφηση τοῦ ναοῦ, τὰ ὁποία καὶ ἀντέγραψε. Τὴν ἀγιογράφηση ἀφοροῦσε ἐπίσης ἡ «κοπια βγαλημενη ἀπο τὸν κωνδικα τῆς ἐκκλῖσιας» τῆς Ὑ. Θ. Κεχαριτωμένης στὸ χωριὸ Σταυρός, ποὺ ἔκανε ὁ νοτάριος στὶς 2 Αὐγούστου 1651.

3. Κάθε ἄλλη ἐπιγραφὴ εὐρισκόμενη στὸν τοῖχο ἢ σὲ φορητὴ εἰκόνα, ὅπως στὸ σχετικὸ ἔγγραφο ποὺ ἀφορᾷ τοὺς ναοὺς τῶν Ἁγίων Βασιλείου καὶ Προκοπίου στοὺς Ψωραροὺς, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο ὁ βάλιλος Giovanni Foscarini, στὶς 28 Μαΐου 1707, ζήτησε «κοπια του κοντικος ἴται γραμα ἰσιν ἀγιογραφισμαινο εἰς τὴν μονην του ἀγίου Βασιλίου καὶ ἀγίου Προκοπιου οπου τὸν ὄπιον φενονται τα ονοματα τῶν εκτιτορον αυτον» καὶ ἔδωσε ἐντολὴ στὸν νοτάριο «να ἀσικόσι μῆα κόπια αουτεντικι ἀπο

τις ανοθεν κοντικας». Σὲ ἐπέλεση τῆς ἐντολῆς, στὶς 30 Μαΐου ὁ νοτάριος Ἰάκωβος Λαγκαδίτης, μὴ βρίσκοντας ἄλλες, ἀντέγραψε, ἐνώπιον τριῶν μαρτύρων, τὶς ἀφιερωτικὲς ἐπιγραφὲς ποὺ ὑπῆρχαν στὶς εἰκόνες, χωρὶς νὰ διευκρινίσει ἂν ἐπρόκειτο γιὰ φορητὲς εἰκόνες ἢ γιὰ τοιχογραφίες: στὸν Ἅγιο Βασίλειο «αποκατου ἀπο τὴν ἰκονα του αγιου Βασιλιου δεξια μαιρια ἴβρισκονται γραματα οπου λεγι ος κατοθεν. δεῖσις του δουλου του θεου σταματελου σκυαδοπουλου πατρουνατος ἔτι 15η αυγουστου» καὶ στὸν Ἅγιο Προκόπιο «γραματα ἀπο κατου ἀπο τὴν ἰκονα του Χριστου στο ταμπλο... δεῖσις του δουλου του θεου βασιλι σκυαδοπουλος ... και τον τεκνον αυτου και τις συμβιας αυτου σταθο», καθὼς ἐπίσης στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τῆς ἐκκλησίας, «κατου ἀπο μια φανεστροπουλα ... δεῖσις του δουλου του θεου Βασιλις Σκυαδοπουλος και τις συμβιας και τον ταικνον αυτου - Ετι αχοη».

Μὲ τὸ ἴδιο νοηματικὸ περιεχόμενον χρησιμοποιεῖται ὁ ὅρος καὶ γιὰ τὸ ἀντίγραφο τῆς ἐπιγραφῆς, τὸ ὁποῖο μὲ τὴ μορφὴ νοταρικῆ ἢ ιδιωτικῆ ἐγγράφου προσκομιζόταν στὸν νοτάριο γιὰ νὰ καταγραφεῖ στὰ κατάστιχά του. Ἔτσι στὶς 5 Νοεμβρίου 1788 ὁ ἱερομόναχος Ἰωακείμ Μαρτίνος, καθηγούμενος τοῦ μοναστηριοῦ τῆς Ὁδηγήτριας Ἀγραφῶν, ἐφανίστηκε στὸν νοτάριο Ἰωάννη Κοπαῖο καὶ τοῦ παρέδωσε ἓνα χαρτὶ «παλαιότατον ἐπιγραφόμενον Κώδιξ», τὸ ὁποῖο περιεῖχε τὴν «ἀρχαία» οἰκοδομὴ τῆς ἐκκλησίας μὲ τὰ ὀνόματα τῶν κτητόρων, καὶ τοῦ ζήτησε νὰ τὸ ἀντιγράψει. Τὸ ἴδιο νόημα ἔχει ὁ ὅρος καὶ στὴ νοταρικὴ πράξι τῆς 15ης Μαΐου 1689, στὴν ὁποία ὁ νοτάριος ἀντέγραψε ἓναν «κοντικα παλεον» τοῦ ναοῦ τοῦ Ἵψηλοῦ Παντοκράτορα, κατ' αἴτησι κτητόρων του.

Ὁ ὅρος, μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, χρησιμοποιεῖται καὶ στὰ ἔγγραφα τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς διοίκησης, ὅταν γιὰ τὴν διεκδίκηση τῶν δικαιωμάτων τους οἱ κτήτορες προσέφευγαν στὸ βασιλικὸ ἢ τὸ πρωτοπαπαδικὸ δικαστήριον. Παραπέμπω, γιὰ παράδειγμα, στὴ μεταγραφή «του κοντικος» τῶν ναῶν τοῦ Ἁγίου Βασιλείου καὶ Ἁγίου Προκοπίου Ψωραρῶν μὲ ἐντολὴ τοῦ βαίλου καὶ τὴ χρῆσι τοῦ «κόνδικος» τοῦ ναοῦ τῆς Ὑπαπαντῆς στοὺς Παξοὺς κατὰ τὴν ἐκδίκηση τῆς ὑπόθεσις τοῦ Δημάκη Μακροῦ ἀπὸ τὸν μέγα πρωτοπαπὰ τὸ 1727.

Ἡ χρῆσι τοῦ ὅρου μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἐπιγραφῆς δὲν ἀποτελεῖ βέβαια ἰδιαιτερότητα τοῦ κερκυραϊκοῦ χώρου, καθὼς μὲ τὸ ἴδιο νοηματικὸ περιεχόμενον ἀπαντᾷ καὶ σὲ ἄλλες περιοχές. Σημειώνω, ἐνδεικτικὰ, τὴν ἐπιγραφὴ τοῦ 1607 στὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στὸ Βεράτι ἀπὸ ὅπου

τὸ ἀπόσπασμα «... ἢ δε αναγνῶντες την κονδηξ ταυτην ευχεσθαι...»⁵, καὶ τὴν ἀνάλογη χρῆση τοῦ ὄρου «codice» στὴν ἰταλικὴ μετάφραση τῆς «Μεταγράψεως» τῆς μονῆς Βαρνάκοβας, ἐνὸς κεμμένου ποῦ συντέθηκε ὡς ἱστορικὸ τεκμήριον κατὰ τὰ χρόνια τῆς βενετικῆς κυριαρχίας στὴν περιοχὴ (τέλος τοῦ 17ου αἰώνα), καὶ περιέχει τὴ μεταγραφὴ ἐπιγραφῶν «ἀπὸ ταῖς κολόναῖς τῆς ἐκκλησίας» καὶ ἄλλα σημειώματα⁶. Στὴν περίπτωσι ὅμως τῆς Κέρκυρας καὶ τῶν Παξῶν τὸ ἀρχεῖακὸ ὑλικὸ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἐξετάσουμε μιὰ ποικιλία παραμέτρων ποῦ σχετίζονται μὲ τὴ χρῆσι τῶν ἐπιγραφῶν ὡς τεκμηριωτικὸ ὑλικὸ, ὅπως θὰ φανεῖ στὴ συνέχεια.

Οἱ ἐπιγραφὲς καὶ τὰ ἀντίγραφα τους

Οἱ κτήτορες φρόντιζαν γιὰ τὴ διατήρησι τῶν ἐπιγραφῶν καὶ ὅπου αὐτὸ ἦταν ἀδύνατο, φρόντιζαν γιὰ τὴν ἐκ νέου ἀναγραφὴ τους στοὺς τοίχους τῶν ἀνακαινιζόμενων ναῶν, ὅπως συνέβη μὲ τὴν κτητορικὴ ἐπιγραφὴ τοῦ Ὑψηλοῦ Παντοκράτορα, ὅπου, μαζὶ μὲ τὴν ἐπιγραφὴ ποῦ ἀφοροῦσε τὴν ἀνακαίνισι τοῦ 1614, ἀντιγράφηκε καὶ τμῆμα τῆς ἀρχικῆς κτητορικῆς ἐπιγραφῆς τοῦ 1347. Κυρίως ὅμως φρόντιζαν γιὰ τὴν μεταγραφὴ τους στὸ χαρτί. Χάρη ἀκριβῶς στὴν πρακτικὴ αὐτὴ ἔχει διασωθεῖ τὸ περιεχόμενο πολλῶν ἐπιγραφῶν ποῦ δὲν ὑπάρχουν πλέον.

Στὶς περισσότερες ἀπὸ τὶς γνωστὲς μας περιπτώσεις, ἡ μεταγραφὴ γινόταν μὲ πρωτοβουλία τῶν κτητόρων καὶ συνήθως τὴν ἀναλάμβανε κάποιος νοτάριος. Τὴ διαδικασία περιγράφει ὁ νοτάριος Μαρκαντώνιος Γενοβέζε ὅταν στὶς 21 Ἰουλίου 1679 κλήθηκε ἀπὸ τοὺς κυβερνήτες τοῦ ναοῦ τοῦ Προφήτη Ἡλία Κουναβάδων νὰ ἀντιγράψει τὶς ἐπιγραφές. Στὴν πράξι ποῦ συνέταξε σημειώνει τοὺς ἐντολεῖς, δηλώνει ὅτι ἡ ἀντιγραφὴ ἔγινε παρουσίᾳ πολλῶν ἀδελφῶν καὶ ὅτι ἀντέγραψε στὸ κατάστιχό του «απο ριμα ος ριμα» ὅλους «τους κοντικους» ποῦ βρισκόνταν στοὺς τοίχους «ος καθος περιεχουν». Στὸ τέλος τῆς πράξης βεβαίωσε γιὰ τὴν ἀκρίβεια τῆς ἀντιγραφῆς («τουτιν ἰσην υ περιλιψης τον ανοθεν κοντικον»), ἐπέλεξε ὅτι ἔγινε κατ' αἴτησι τῶν ἐπιτρόπων καὶ ἐνώπιον τριῶν μαρτύρων οἱ ὅποιοι, μαζὶ μὲ τοὺς ἐντολεῖς, ὑπέγραψαν τὴν πράξι.

5. Π. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, Ἐπιγραφικὰ σύμμεικτα ἀπὸ τὴν Ἀλβανία, στό: *Φηγός. Τιμητικὸς τόμος γιὰ τὸν καθηγητὴ Σωτήρη Δάκαρη*, Ἰωάννινα 1994, 393.

6. Β. ΚΑΤΣΑΡΟΣ, Ἕνα χρονικὸ τῆς μονῆς Βαρνάκοβας (Χφ. 1 Μονῆς Βαρνάκοβας), *Κληρονομία* 11 (1979), 374-377.

Ὁ ἀντιγραφῆς νοτάριος καλοῦνταν, λοιπόν, νὰ «σηκώσει» ἢ νὰ «εὐγάλη κόπια» ἢ νὰ «κοπιάρει» τοὺς κώδικες (Ἅγ. Γεώργιος Καλορίζη, Ἅγ. Παντελεήμων Περίθειας). Κατὰ τὴν ἀντιγραφή ἦταν ἰδιαίτερα προσεκτικός. Ἀντέγραφε λέξη πρὸς λέξη ἢ, ὅπως δηλώνει στὴν πράξη στὴν ὁποία ἀντέγραψε τὴν ἐπιγραφή τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων Βιταλάδων, «στέκονται ἀντίκρις τοῦ ἀνωθεν κόντικος καὶ γράφονται ἀπο ρίμαν εἰς ρίμαν ἀπαρἀλάκτος». Τὴν ἴδια προσοχὴ ἐπεδείκνυε καὶ ὅταν ἡ ἐπιγραφή ἦταν δυσανάγνωστη ἢ ἡ κατάστασή της δὲν ἐπέτρεπε τὴν πλήρη μεταγραφή. Τότε ἐπέλεγε εἴτε νὰ ἀποτυπώσει τὸ σχῆμα τῶν γραμμῶν, τὰ ὁποῖα δὲν κατανοοῦσε, εἴτε νὰ περιγράψει τὴν κατάσταση, εἴτε νὰ ἀφήσει κενά, ἀνάλογα μὲ τὴν ἔκταση τῆς καταστροφῆς, ὅπως ἔπραξε ὁ Γενοβέζε στὸν Ἅγιο Νικόλαο Πουλημάτων στοὺς Μαγουλάδες ὅπου ἀντέγραψε τὶς πρῶτες γραμμὲς καὶ τὴν τελευταία καὶ ἄφησε ἕξι γραμμὲς ἄγραφες, ἀνάλογες προφανῶς τοῦ δυσανάγνωστου ἢ κατεστραμμένου κειμένου. Σὲ κάποιες περιπτώσεις ἡ ἀντιγραφή γινόταν μὲ τὴ βοήθεια καὶ τῶν παρισταμένων. Ὁ νοτάριος Γεώργιος Γιαννούλης στὴν καταγραφή τῆς ἐπιγραφῆς τῆς Ἁγίας Τριάδος Σταυροῦ σημείωσε χαρακτηριστικὰ ὅτι ὁ ἐνδιαφερόμενος κτήτορας: «ἀνακαλεσε τοὺς νηκοκίρεους καὶ ἀδελφους τῆς αὐτῆς μονῆς ... κι ἦλθαν καὶ ἦταν ἦστο παρων ετη δέ ἐκαλεσε καὶ ἐμέν τον Γεῶργιον των Γιανουῦλη καὶ των παπα κυρ Ἀνδρεα Φιομάχο καὶ των παπά κυρ Στέλιο Μοραῆτη δια να διαβασομε καὶ παρομε ἐγγράφος τὴν ἀνοθεν κοπια, καὶ λέγι ο αὐτος κοντικας οὔτος».

Ὅταν ἡ ἀντιγραφή γινόταν μὲ ἐντολὴ τῆς πολιτικῆς ἢ ἐκκλησιαστικῆς ἀρχῆς καὶ τὸ ἀντίγραφο ἐπρόκειτο νὰ ἐνσωματωθεῖ στὸ ἀποδεικτικὸ ὑλικὸ κάποιας δικογραφίας, αὐτὴν ἀναλάμβαναν εἴτε οἱ νοτάριοι τῆς περιοχῆς εἴτε οἱ πλησιόχωροι ἱερεῖς. Στὴν περίπτωση τῶν ἐπιγραφῶν τῶν ναῶν τῶν Ἁγίων Βασιλείου καὶ Προκοπίου Ψωραρῶν ἡ σχετικὴ ἐντολὴ τοῦ βάλου ἀπευθυνόταν σὲ κάθε διαθέσιμο νοτάριο, ὁ ὁποῖος κλήθηκε νὰ καταγράψει τὶς ἐπιγραφὲς καὶ νὰ δώσει ἀντίγραφο στὸν ἐνδιαφερόμενο. Στὴν περίπτωση τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος Κουραμάδων κλήθηκαν ἀπὸ τὸν μέγα πρωτοπαπὰ οἱ ἱερεῖς τῶν χωριῶν Συναράδες καὶ Καστελλάνοι Μέσης νὰ μεταβοῦν στὸν ναὸ καὶ νὰ ἀντιγράψουν τὴν ἐπιγραφή, ὀρίζοντάς τους μάλιστα ποινὴ ἀργίας σὲ περίπτωση ἀμέλειας. Οἱ ἱερεῖς βεβαίωσαν τὴν ἴδια ἡμέρα τὴν ἐκτέλεση τῆς ἐντολῆς καὶ κατέγραψαν τὸ ἀποτέλεσμα στὸ πρωτότυπο ἔγγραφο ποὺ τοὺς εἶχε σταλεῖ, τὸ ὁποῖο ἐπέστρεψαν στὴν πρωτοπαπαδικὴ γραμματεία.

Δὲν λείπει φυσικὰ καὶ ἡ περίπτωση τῆς διπλῆς ἀντιγραφῆς, ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη στὰ Σανίδα Κυθήρων τὸ 1706, ὅπου γιὰ τὴ διευκρίνιση τῶν κτητορικῶν δικαιωμάτων στὸν ναὸ κλήθηκε ἀπὸ τὸν κτήτορα τοῦ ναοῦ ὁ νοτάριος ἱερέας Ἀντώνιος Φατζέας νὰ ἀντιγράψει ἐνώπιον μαρτύρων τὴν ἐπιγραφή «λόγον κατὰ λόγον καθὸς εἰς τὸ προτότηρον κείμε», ἐνῶ ἀπὸ τὶς βενετικὲς ἀρχές, ποὺ διεκδικοῦσαν τὴν κυριότητα, κλήθηκε ὁ νοτάριος καὶ ζωγράφος Ἰωάννης Καλονᾶς νὰ ἀντιγράψει καὶ αὐτὸς τὴν κτητορικὴ ἐπιγραφή καὶ νὰ καταθέσει τὸ κείμενο στὴν ἀρμόδια ὑπηρεσία⁷. Ἐπρόκειτο προφανῶς γιὰ διαδικασία μὲ τὴν ὁποία διασφαλιζόταν ἡ ἀκρίβεια τῆς ἀντιγραφῆς ἔναντι κάθε πιθανῆς ἀμφισβήτησης, στὴν ὁποία ἐκτὸς τῆς νοταρικῆς ιδιότητος τῶν ἀντιγραφέων ἰδιαίτερη βαρῦτητα φαίνεται πὼς εἶχε καὶ ἡ ιδιότητα τοῦ ζωγράφου τοῦ ἐνὸς ἐκ τῶν δύο, ὡς τοῦ πλέον, μᾶλλον, κατάλληλου νὰ μεταγράψει ἐπιγραφή γραμμὴν ἀπὸ ὁμότεχνό του.

Προφανῶς τὴν ἀντιγραφή μποροῦσε νὰ κάνει καὶ κάποιο μέλος τῆς ὁμάδας τῶν κτητόρων ἢ ἄλλος ἱκανὸς νὰ διαβάσει καὶ νὰ ἀντιγράψει τὴν ἐπιγραφή ἢ ἔστω νὰ τὴν ἀποτυπώσει. Ὑποθέτουμε ὅτι κάπως ἔτσι ἀντιγράφηκαν οἱ χρονολογούμενες στὸν 13ο καὶ 14ο αἰῶνα ἐπιγραφές τοῦ Ὑψηλοῦ Παντοκράτορα καὶ τῆς Ὁδηγήτριας Ἀγραφῶν, γιὰ τὶς ὁποῖες δὲν ἔχουμε μαρτυρία προσφυγῆς σὲ νοτάριο, σὲ κάθε περίπτωση ὅμως ἡ προσφυγὴ στὸν νοτάριο διασφάλιζε τὴν ἐγκυρότητα τῆς μεταγραφῆς. Ἐξάλλου, οἱ νοτάριοι, πέραν τῆς *in situ* ἀντιγραφῆς τῶν ἐπιγραφῶν, ἀναλάμβαναν καὶ τὴν ἀντιγραφή στὰ κατάστιχά τους παλαιότερων ἀντιγράφων ποὺ προέρχονταν ἀπὸ κάποια δημόσια ὑπηρεσία ἢ ἀπὸ κάποιον νοτάριο. Ἄλλωστε, πέρα ἀπὸ τὸν ρόλο τους στὴν καταγραφή τῆς θελήσεως καὶ τῶν συμφωνιῶν ὅσων ἐμφανίζονταν ἐνώπιόν τους, εἶχαν καὶ τὴν ἀρμοδιότητα τῆς παραγωγῆς ἐπίσημων ἀντιγράφων ἀπὸ ἔγγραφα ἢ ἄλλα κείμενα ποὺ οἱ ἄνθρωποι τῆς ἐποχῆς εἶχαν στὴν κατοχὴ τους. Ἡ ἐμφάνιση ἐνώπιον τοῦ νοταρίου μὲ τὸ αἶτημα νὰ ἀντιγραφεῖ τὸ προσκομιζόμενο ἔγγραφο ἦταν συχνὴ καὶ διακρίνεται ὡς ἰδιαίτερη πράξη στὰ νοταρικὰ κατάστιχα. Σὲ πολλὲς περιπτώσεις μάλιστα τὸ προσκομιζόμενο ἔγγραφο παρέμενε στὸν νοτάριο ὁ ὁποῖος

7. Χρ. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, Εἰδήσεις γιὰ ναοὺς καὶ μονῆς στὰ Κύθηρα ἀπὸ ἀρχαϊκὲς πηγές, *Πρακτικὰ τοῦ Ε' Διεθνοῦς Πανιόνιου Συνεδρίου (Ἀργοστόλι-Ληξούρι, 17-21 Μαΐου 1986)*, ἐπιμ. Γ. Ν. ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΣ, τ. 1, Ἀργοστόλι 1989, 272.

τὸ ἐπεσύναπτε στὸ κατάστιχό του. Χάρη στὴν τακτικὴ αὐτὴ σήμερα γνωρίζουμε πολλὰ ἔγγραφα πολύτιμα ὄχι μόνον γιὰ τοὺς ναοὺς καὶ τὶς μονὲς καὶ τὴ δραστηριότητα τῶν κητόρων τους⁸, ἀλλὰ καὶ γιὰ κάθε ἄλλη ἀνθρώπινη δραστηριότητα. Στὴν περίπτωσή μας, τὰ ἀντίγραφα τῶν κητορικῶν ἐπιγραφῶν, μὲ τὴν καταχώρισή τους στὰ νοταρικά κατάστιχα, μπορούσαν νὰ ἀντιγραφοῦν καὶ οἱ κήτορες νὰ λάβουν ἀντίγραφα, ὅπως σημειώνεται στὴν πράξη τῆς 5ης Νοεμβρίου 1788 στὴν ὁποία ἀντιγράφηκε «ἓνα χαρτὶ παλαιότατον ἐπιγραφόμενον Κώδιξ» τῆς Ὁδηγήτριας Ἀγραφῶν, τὸ ὁποῖο εἶχε προσκομίσει ὁ ἡγούμενος μὲ σκοπὸ «νὰ τοῦ δοθῆ ἀπὸ αὐτὸ κόπια ὅμοια ἀουτέντικα διὰ νὰ τὴν μεταχειρισθῆ ὅπου» ἤθελε, ὅπως ἐπίσης ρητὰ δηλώνεται στὴ σχετικὴ πράξη ποὺ συντάχθηκε ἀπὸ τοὺς κήτορες τοῦ Ὑψηλοῦ Παντοκράτορα τὸ 1689 καὶ ὅπως ἔπραξαν οἱ κήτορες τοῦ Προφήτη Ἡλία Παξῶν μὲ τὴν προσκόμιση ἀντιγράφου τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ ναοῦ τους στὸν ὑπεύθυνο γιὰ τὴν ἀπογραφή ναῶν καὶ μονῶν τοῦ 1788-1789.

Οἱ ἐπιγραφὲς ὡς τεκμήρια κατοχῆς κητορικῶν δικαιωμάτων

Ἡ ἀντιγραφή τῶν ἐπιγραφῶν ὀφειλόταν σὲ μιὰ ποικιλία λόγων, τοὺς ὁποίους παρότι δὲν ἐκφράζουν πάντοτε οἱ κήτορες, τοὺς ἀνιχνεύουμε μέσα ἀπὸ τὴ χρήση τῶν ἀντιγραφῶν.

Ἡ ἀντιγραφή μπορούσε νὰ ὀφείλεται στὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὴ φροντίδα τῶν κητόρων γιὰ τὴ διάσωση τοῦ περιεχομένου τους, σὲ περίπτωσι παρρημίας στὸ κτίσμα ποὺ θὰ εἶχαν ὡς συνέπεια τὴν καταστροφή τους. Γι' αὐτὸν τὸν λόγο οἱ κήτορες τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων Βιταλάδων στὶς 9 Ἰουλίου 1625 κάλεσαν τὸν νοτάριο νὰ ἀντιγράψῃ «τον κοντικαν της ανωθεν μονῆς οπερ ἴνε ἀνωθεν την βασιληικην πόρτα ἐπιδί μέλη να χαλαστούν τα αὐτὰ ονώματα και ψυφήαν». Ἡ ἀντιγραφή μπορούσε ἐπίσης νὰ ἀποσκοπεῖ στὴ φύλαξη. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ δικαιολόγησε τὴν ἀπόφασή του ὁ Νικολῶς Φωτεινός, ἓνας ἀπὸ τοὺς κήτορες καὶ ἀδελφοὺς τῆς Ἁγίας Τριάδος στὸν Σταυρό, ὅταν στὶς 7 Ἰανουαρίου 1636 κάλεσε τὸν νοτάριο «να ἀσικοσι μῆα κόπια ἀπο των κοντικα της μονῆς ... διὰ να την ἔχη ἡσε φυλαξην» καὶ εἰδοποίησε σχετικὰ τοὺς ἄλλους ἀδελφοὺς τοῦ ναοῦ. Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο ἔγινε καὶ ἡ ἀντιγραφή τῶν ἐπιγραφῶν στὸν Ἅγιο Ἡλία Κουναβάδων, δηλαδὴ «δια να φενοντε ις σε καθε κερο τα ονοματα

8. ΚΑΡΥΔΗΣ, *Ὁδηγήτρια Ἀγραφῶν*, 18-19.

τον αδελφον και εκτιτορον». Στὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ διάσωσή τους θὰ μπορούσαμε νὰ ἐντάξουμε καὶ ἐκεῖνες τὶς περιπτώσεις γιὰ τὶς ὁποῖες δὲν εἶναι γνωστοὶ οἱ λόγοι τῆς ἀντιγραφῆς. Σημειῶνω τὴν ἀντιγραφή τῶν ἐπιγραφῶν στὸν Ἅγιο Νικόλαο Πουλημάτων στοὺς Μαγουλάδες, στὸν Ἅγιο Γεώργιο Καλορίζη Περίθειας καὶ στὸν Ἅγιο Παντελεήμονα στὸ ἴδιο χωριό. Εἰδικὰ γιὰ τὸν τελευταῖο, ἀπὸ τὴν κατάσταση τῆς ἐπιγραφῆς μπορούμε νὰ εἰκάσουμε ὅτι τὸ ἐνδιαφέρον ἀφοροῦσε στὴ διάσωσή της, ἔστω καὶ ἀποσπασματικά.

Ἡ ἀντιγραφή μπορούσε ἐπίσης νὰ ὀφείλεται στὴν ἀνάγκη πιστοποίησης τῆς προέλευσης κινήτων πραγμάτων ἐνὸς ναοῦ καὶ τῆς συμπεριλήψῆς τους σὲ συγκεκριμένο κτητορικὸ μερίδιο, σὲ ὅσους ναοὺς τὰ μερίδια ἦταν διακριτὰ καὶ τὰ διαχειρίζονταν διαφορετικοὶ ἱερουργοὶ σύμφωνα μὲ νοταρικὲς συμβάσεις ποὺ ὑπέγραφαν μὲ τοὺς κτήτορες. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ πιθανὸν ἔγινε ἡ ἀντιγραφή ἐπιγραφῆς στὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Δονάτου στὸ χωριὸ Κρητικά. Ἀπὸ τὴ νοταρικὴ πράξη ποὺ συντάχθηκε στὶς 8 Σεπτεμβρίου 1621 προκύπτει ὅτι ὁ ἱερομόναχος Νικόδημος Μπαλιαρῆς, ἐφημέριος στὸ κτητορικὸ μερίδιο τῶν ἀδελφῶν Φραντζέσκου καὶ Μάρκου Βενιέρη ἀπὸ τὸ ἔτος 1620, ἐμφανίστηκε στὸν νοτάριο καὶ τοῦ ζήτησε νὰ συντάξει ἀπογραφή τῶν κινήτων πραγμάτων τοῦ ναοῦ, λόγω θανάτου τοῦ συνεφημερίου του Μιχαὴλ Δοκανάρη, ἐφημερίου στὸ κτητορικὸ μερίδιο τῆς Ζαμπέλας, κόρης τῆς Ἑλενας Δαρμέρα, καὶ ἐπιπλέον νὰ γράψει «κοπηα τηνος κοντικός οπερ ηνε εις το τέμπλο της αυτῆς εκκλησίας δια πηστη καὶ βεβέοσιν της αληθειας». Πράγματι, τὴν ἴδια μέρα ὁ νοτάριος μαζί μὲ δύο ἄλλους μάρτυρες πῆγε στὸν ναὸ ὅπου βρῆκε «εις το τέμπλο της αυτῆς μονὺς ἀπανοθήον τον ηκόνον τον δεσποτικὸν καὶ ἀναμεσο τον ηκονον τὸν αγίον αποστόλον τηνὰ γράματα κοντίκου» τὰ ὁποῖα καὶ ἀντέγραψε. Ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή προέκυπτε ὅτι οἱ εἰκόνες τῶν Ἀποστόλων καὶ οἱ δεσποτικὲς εἶχαν ἀγιογραφηθεῖ τὸ 1597, μὲ ἔξοδα τοῦ τότε ἱερέα Εὐσταθίου Δοκανάρη «εἰς φήμην τον εκτιτιτόρον» τοῦ ναοῦ δηλαδὴ τῆς Ἀντώνως, θυγατέρας τοῦ Δανιὴλ Δαρμάρη καὶ τοῦ Μάρκου Ἀποστόλη, ἐπομένως ἀνήκαν στὸ μερίδιο ποὺ διαχειριζόταν ὁ ἐκλιπὼν ἱερέας.

Ὁ κυριότερος ὅμως λόγος ἀντιγραφῆς τους σχετιζόταν μὲ τὴ χρήση τους ὡς τεκμηρίων σὲ περιπτώσεις διεκδίκησης, ἀναγνώρισης ἢ κατοχύρωσης κτητορικῶν δικαιωμάτων τῶν ἀναγραφομένων κτητόρων καὶ τῶν ἀπογόνων τους. Ὁ λόγος αὐτὸς ἀνιχνεύεται καὶ στὶς

προηγούμενες περιπτώσεις, καθώς η φροντίδα για την αντιγραφή και τη φύλαξη δεν αφορούσε τη μορφή αλλά τη διάσωση του περιεχομένου της έπιγραφής και τη δυνατότητα λήψης αντιγράφων για κάθε χρήση. Τοῦτο ἰσχύει καὶ στὶς περιπτώσεις στὶς ὁποῖες δὲν διευκρινίζεται μὲ σαφήνεια ὁ λόγος, ὅπως στὴν ἀντιγραφή τῆς έπιγραφῆς ποὺ ἀφοροῦσε στὴν ἀγιογράφηση τῆς Ὑ. Θ. Κεχαριτωμένης στὸ χωριὸ Σταυρός, ἡ ὁποία ἔγινε ἀπὸ τὸν νοτάριο ἐνώπιον δύο μαρτύρων στὶς 2 Αὐγούστου 1651, δίχως νὰ δηλώνεται ποιὸς τὴν ζήτησε, ἂν καὶ μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι σχετίζεται μὲ τὰ κτητορικὰ δικαιώματα τῶν ἀπογόνων τοῦ ἱερέα Δημητρίου Φωτεινοῦ, μὲ ἔξοδα τοῦ ὁποίου εἶχε ἀγιογραφηθεῖ ὁ ναὸς τὸ 1594. Ἡ χρήση τους ὡς τεκμηρίων δικαιολογεῖ ἐπίσης τὸ ἐνδιαφέρον τῶν κτητόρων γιὰ τὴν ἀκριβῆ μεταγραφή στὰ κατάστιχα τῶν νοταρίων παλαιότερων ἀντιγράφων έπιγραφῶν ποὺ δὲν σώζονταν.

Στὴν πρωτότυπη μορφή τους, οἱ έπιγραφές ἀξιοποιοῦνταν ὡς κατάλογοι τῶν κτητόρων, ἀλλὰ καὶ ὡς τεκμήρια γιὰ τὴν πιστοποίηση τῶν δικαιωμάτων τῶν συμβαλλόμενων σὲ μιὰ πράξη, ὅταν μὲ αὐτὴν παραχωροῦνταν ἀκίνητα τῶν ναῶν σὲ μακρόχρονη ἢ διηνεκὴ μίσθωση. Στὴν πρώτη περίπτωση ἀνήκει ἡ διαιτητικὴ πράξη ποὺ συντάχθηκε τὸν Νοέμβριο τοῦ 1582, γιὰ τὴν ἐπίλυση διαφορῶν ἀνάμεσα στοὺς διαχειριστὲς τῶν ναῶν τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Κοντογιώργη καὶ τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς στὸ χωριὸ Λαύκι καὶ στὸν ἐφημέριό τους, μὲ τὴν ὁποία ὀρίστηκε στὸν ἐφημέριο νὰ ἱερουργεῖ «εἰς μνημόσηνον τον αειδιμον και μακαριων εκτιτορων των αυτων μονων καθὸς διαλαμβανου ει κοντίκες των αυτων εκκλησιων». Στὴ δεύτερη, ἡ πράξη ποὺ συντάχθηκε στὶς 17 Δεκεμβρίου 1620, μὲ τὴν ὁποία οἱ κήτορες καὶ ἀδελφοὶ τοῦ Ἁγίου Βαρβάρου Περιβολίου ἔδωσαν ἀγροτικὰ ἀκίνητα τοῦ ναοῦ σὲ διηνεκὴ μίσθωση, ὅπου ὁ συντάκτης νοτάριος σημείωσε, μετὰ τὰ ὀνόματα τῶν παρόντων: «ως καθος ης τον κώνδικα της αυτης μονις φενοντε». Σὲ ἀντίγραφο γνωρίζουμε ὅτι οἱ έπιγραφές καταθέτονταν, μαζὶ μὲ κάθε ἄλλο διαθέσιμο ἔγγραφο, στὶς ὑπηρεσίες ποὺ διενεργοῦσαν τὶς γενικὲς ἀπογραφές ναῶν καὶ μονῶν, ὅπως, γιὰ παράδειγμα, ἐνήργησαν οἱ κτήτορες τοῦ Προφήτη Ἡλία Παξῶν κατὰ τὴν ἀπογραφή τοῦ 1789⁹.

Οἱ έπιγραφές χρησιμοποιοῦνταν ἐπίσης ὡς ἀποδεικτικὸ ὑλικὸ σὲ περιπτώσεις δικαστικῆς διεκδίκησης ἢ διευκρίνισης κτητορικῶν

9. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, *Παξοί*, 41-42.

δικαιωμάτων ἐνώπιον τῶν πολιτικῶν ἢ ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων. Ἐκτὸς τοῦ γνωστοῦ παραδείγματος τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου στὰ Σανίδα Κυθήρων, στὸ ὁποῖο ἀναφερθήκαμε προηγουμένως, χαρακτηριστικὴ περίπτωση ἀποτελεῖ ὁ ναὸς τῆς Ὑπαπαντῆς στοὺς Παξοὺς, ὁ ὁποῖος στὴν ποιμαντικὴ ἐπίσκεψη τοῦ 1686 χαρακτηρίζεται ὡς ἀδελφάτο «κατὰ τὴν μερὶληψην τοῦ κόντηκος»¹⁰. Τὰ κτητορικὰ δικαιώματα στὸν ναὸ ἀπασχόλησαν τὴν ἐκκλησιαστικὴ δικαιοσύνη σὲ δύο διαφορετικὲς χρονικὲς στιγμὲς καὶ γιὰ διαφορετικοὺς λόγους, καὶ στὶς δύο ὁμως περιπτώσεις ἡ λύση ποὺ δόθηκε βασίστηκε στὸν «κώδικα» τοῦ ναοῦ. Ἡ πρώτη χρονολογεῖται στὶς 11 Νοεμβρίου 1684¹¹ καὶ ἀφοροῦσε τὴ διαμάχη ἀνάμεσα στὸν πρωτοπαπὰ Παξῶν Νικόλαο Γραμματικὸ καὶ τοὺς ἐπίτροπους τοῦ ναοῦ Φίλιππο Βελιανίτη καὶ Σταματέλο Νταλιέτο μὲ ὁμάδα εἴκοσι κατοίκων τοῦ νησιοῦ. Ἐνώπιον τοῦ μεγάλου πρωτοπαπὰ οἱ κάτοικοι, μέσω τῶν ἐκπροσώπων τους, ζήτησαν

«να ἰνε καὶ διαμενοῦν ἰστιν εἰρινικῖν τοὺς παλεαν κηριοτιτα οπου ἡ γονει τοὺς καὶ προπατορες τοὺς ἰχαν χωρις ἐναντιοτιτα ἰστιν ἐκκλισιαν τῖς Ὑπαπαντῖς ... καὶ να μιν ἰνε πηρασμενι ἀπο τον αὐτον πρωτοπαπα καὶ τοὺς ἀνοθεν διο κουμεισιους ἰστο γιους τοὺς ἐναντιον τον νομον καὶ να θελοῦν να μας εὐγαλοῦν χωρις θεμελιον μονον δια φανταστικα τοὺς ἐφευρεματα νέα ἐπιδι καὶ ἡ αὐτι ἐκκλισια να ἐνε παλεα καὶ προτι ἰστο νιση τον Παξον ος ο κωδικας τῖς το διχνη, καὶ οτι εαν ἡ αὐτη καὶ ἀνοθεν ἀδελφι ἐπαραχορισαν ἀπο το χωριον δια τον φοβον τον Τουρκον δὲν ἰνε δικεο να μενοννε ἐκβεβλιμενι καὶ ἐξοστρακισμενι ἀπο τῖς αὐτῖς ἐκκλισιαις το γιους καὶ κηριοτιτα μονον να ἐξακολουθοῦν να εἰνε γνορισιμενι ος εἰ γονει τοὺς καὶ ἡ προπατορες τοὺς δια τα οπια ἀναζιτουν ἀπο τιν ἐκκλισιαστικῖν δικεοσινιν να ἰνε πεφιλαγμενι ἰστιν παλεαν καὶ συνεχι κηριοτιτα καὶ ος καθος καὶ ἡ προην μας».

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ὁ πρωτοπαπὰς τοῦ νησιοῦ καὶ οἱ ἐπίτροποι ἀπάντησαν πὼς κανεῖς ἀπὸ αὐτοὺς ποὺ διεκδικοῦσαν δικαιώματα δὲν εἶχαν ποτὲ τὴν «κηριοτιτα καὶ γιους ἰστιν ἐκκλισιαν»¹² ἢ ὁποῖα ἀνῆκε

10. Γ. ΔΗΜΟΥΛΑΣ, *Οἱ ποιμαντικὲς ἐπισκέψεις τῶν μεγάλων πρωτοπαπάδων στὴν Κέρκυρα 1682-1721, 1738-1740. Ἐκδοσὴ ἀρχαιολογικῶν πηγῶν*, Κέρκυρα 2023, 117.

11. Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες, φάκ. 6, βιβλίο 1, φύλτζα 4, φ. 79r-80v.

12. Γιὰ τὸ ζήτημα τῆς ἔκτασης τῶν κτητορικῶν δικαιωμάτων βλ. Σπ. ΚΑΡΥΑΗΣ, *Ναοὶ καὶ μονῆς ἀπὸ τὴν κλητορεία στὴ «Serenissima Signoria»*. Μιὰ μελέτη περὶπτωσης στὸν

στούς κτήτορες της πού ἦταν οἱ γονεῖς τους καὶ αὐτοὶ ὡς διάδοχοι. Ὑποστήριξαν ἐπίσης πὼς ἂν κάποιος ἀπὸ αὐτοὺς κατεῖχε τάφο στὸν ναὸ

«του εδοθη το μνιμα δια πλερομιν οπου εκαμεν η δια αφιεροσιν τοπου ητε ελεικον δεντρον και τους εδοθι το μνιμα παρα τον νικοκιρεον και ενουοντε και κραζοντε ενοριτες¹³, αμι ποτε δεν ελαβαν κιοριοτιτα ος φενετε ιστις διαφορες γενεες οπου επροσφερθισαν ἢ οπιες ινε νεοστη περιμαζομενες ιστο νισι τον Παξον η απο τιν στερεα η απο τα νισια η απο αλους τοπους, και ερχομενι ιστους Παξους εκατικισαν εκι και τορα τα πεδια αυτον ... μιν θελοντας να διαμενουν ευχαριστιμενι οπου εκουσια μιον και τον προιν μας βουλιν και γνομιν εγιναν ενοριτες αμι θελουν με μισετερον νεοτερισμον να ινε και νικοκιρει ις αυτιν και ιστους κοπους μας οπου τιν ανακενισαμε με μεγαλον κινδινον κουβαλοντες τιν ξυλιν απο τιν στερεαν».

Χαρακτηρίζοντας δὲ τὶς διεκδικήσεις τῶν ἀντιδίκων ὡς «ατοπα και φανταστικα τους εφευρεματα» ζήτησαν τὴν «λίσιν αυτον απο της φανταστικισ και νεας αναζιτισεος τους». Ὁ μέγας πρωτοπαπᾶς Χριστόδουλος Βούλγαρης ἀφοῦ ἄκουσε τοὺς διαδίκους, δικαίωσε τοὺς δεύτερους καὶ

«διοριζοντας ἀπολι ... ἀπὸ τιν ἀναζύτισίν τους μένοντες ἀπηρακτι ιστιν παλεαν κιοριοτιτα τις εκκλισίας τῶν γενῶν ἢ διάδοχη ὁποῦ φενοντε ιστιν ἐπιγραφιν τοῦ κὸδικος τοῦ ἀχα' ἔτους του σωτηριου».

Σαράντα τρία χρόνια ἀργότερα τὰ κτητορικὰ δικαιώματα τοῦ ναοῦ ἀπασχόλησαν ξανὰ τὸν μέγα πρωτοπαπᾶ. Τὸ 1727 ὁ καπετὰν Δημάκης Μακρῆς διεκδίκησε δικαστικὰ τὴν ἀναγνώριση τῶν κτητορικῶν δικαιωμάτων τῆς γενεᾶς τῶν Μακρῆ, στηριζόμενος στὸ γεγονός ὅτι

«ἀνάμεσα εις τοὺς ἀδελφούς κτήτορας καὶ υἱούς πατρονάτους τῆς μονῆς ... ὅπου ευρίσκοντε περιγεγραμμένη εἰς τὸν κόνδικα τοῦ χρόνου του ἀχα' φενεται νὰ ἦτον καὶ ὁ Στεφανῆς Μακρῆς, ἡ γενεὰ τοῦ ὀπίου καθὸς καὶ τῶν ἐτέρων γενεῶν, ὅπου φένοντε εἰς τὴν περιγραφὴν τοῦ αὐτοῦ κόνδικος, ἦνε τὸ δικεον νὰ χέρετε τὴν κυριότητα εἰς τὴν αὐτὴν μονήν».

βενετοκρατούμενο κερκυραϊκὸ χωρὸ, *Θησαυρίσματα* 48 (2018), 587-628 ὅπου καὶ ἄλλη βιβλιογραφία.

13. Γιὰ τὴν ἔννοια τοῦ ἐνορίτη καὶ τὴ σχέση του μὲ τὸν κτήτορα βλ. ΣΠ. ΚΑΡΥΔΗΣ, *Ὁρθόδοξες ἀδελφότητες καὶ συναδελφικοὶ ναοὶ στὴν Κέρκυρα (15ος-19ος αἰ.)*, Ἀθήνα 2004, 237 ἔξης.

Σύμφωνα με την προσφυγή του, ἄδελφοὶ καὶ «γιοὺς πατρονάτοι» ἄλλων γενεῶν «διχος νόμιμον ἔτιαν, ἀμὴ διὰ ἔδηκά τους ἄδικα τέλη» ἄρνοῦνταν τὴ συναρίθμηση τῶν Μακρῆ, γι' αὐτὸ καὶ εἶχε προσφύγει στὸ ἐκκλησιαστικὸ δικαστήριον ζητώντας «νὰ διορισθῆ κατὰ δικαιοσύνην, ὅτι καὶ ὁ αὐτὸς καπετὰν Δημάκης Μακρὶς, καὶ ἡ ἐπήληποι της γενᾶς του νὰ ἀγρικιόνται εἰς τὸ ποσέσο ος καὶ ἡ ἐπήληποι τῶν ἐτέρων γενεῶν». Ἡ ὑπόθεση ἐκδικάστηκε στὶς 10 Μαΐου 1727 ἀπὸ τὸν μέγα πρωτοπαπᾶ Σπυρίδωνα Βούλγαρη κατὰ τὴ διάρκειά τῆς ἐπίσκεψής του στοὺς Παξοὺς, γιὰ τὴν ἐπιθεώρηση τῶν ναῶν. Ὁ μέγας πρωτοπαπᾶς ἐξέτασε κατ' ἀρχὰς προικοσύμφωνα καὶ διαθήκες, συνταγμένα ἀπὸ δημόσιο νοτάριο, τὰ ὅποια πιστοποιοῦσαν ὅτι «ἡ αὐτὴ γενεὰ νὰ μὴν ἦνε ἀλλῆ ἀπὸ τὴν γενεὰ τοῦ Στεφανῆ Μακρῆ γεγραμμένου εἰς τὸν ἀνοθεν κόνδιχα», ἔλαβε ὑπόψη τὴν παλαιότερη ἀπόφαση τοῦ μεγάλου πρωτοπαπᾶ Χριστόδουλου Βούλγαρη «κυριγμένην εἰς τοὺς ἀχπδ' Νοεμβρίου ια' ὅπου διορίζῃ νὰ ἦνε καὶ διαμένουν ἀπῆρακτες εἰς τὴν παλαιὰ κυριότητα της ἀνοθεν μονῆς ἡ γενεὴς οπού φέρονται περιγραμμένες εἰς τὸν κόνδικα τον ἀχά'» καὶ ἀναγνώρισε τὴν ἀναζήτησιν τοῦ καπετὰν Δημάκη ὡς δίκαιη καὶ αὐτὸν

«μέ τὴν ἀδελφοσύνην του καὶ με τοὺς ἐτέρους της γενεᾶς του τὸν Μακριαδων να εἶναι καὶ ἀγρικιέτε εἰς τὴν κυριότητα καὶ υἱοὺς πατρονάτο τῆς ἀνοθεν ἐκκλησίας καθὸς καὶ οἱ ἐπήληποι, ὅπου κατάγονται ἀπὸ τοὺς παλαιὰς γενεᾶς, καὶ φεροντε εἰς τὴν περιγραφὴν του ἀνοθεν κόνδικος πρέποντας καὶ θέλοντας τὸ δίκαιον οτι ἡ αὐτὴ γενεὰ τῶν Μακριαδων να εἶναι γνωρισμένη εἰς ολλαις ταις χρεῖαις καὶ υπηρεσίαις της ἀνοθεν ἐκκλησίας της Ὑπαπαντῆς ος καὶ οἱ ἄλλοι ἀδελφοὶ καὶ υἱοὺς πατρονάτοι»¹⁴.

Ἐλλείψει κτητορικῆς, μποροῦσε νὰ ἀξιοποιηθεῖ καὶ κάθε ἄλλη ἐπιγραφὴ στὸν ναό. Ὅπως εἶδαμε παραπάνω, στὴ δικαστικὴ ἐπίλυση τῆς διαμάχης ἀνάμεσα στὸν Ἐκτορα Λουκᾶνη καὶ στὸν Βασίλη Σκιαδόπουλο, ποὺ ἐκδικαζόταν τὸ 1707 στὸ βαϊλικὸ δικαστήριον (foro prettorio) καὶ ἀφοροῦσε τὰ κτητορικὰ δικαιώματα στοὺς ναοὺς τοῦ Ἁγίου Βασιλείου καὶ τοῦ Ἁγίου Προκοπίου στὸ χωριὸ Ψωραροί, ὁ βάλιλος ζήτησε, γιὰ τὴν τεκμηρίωση τῶν προβαλλόμενων ἀπὸ τὸν Σκιαδόπουλο κτητορικῶν δικαιωμάτων, ἀντίγραφο τοῦ «κοντικος» στοὺς δύο ναοὺς, ἀπὸ τὸν ὅποιο νὰ φαίνονται τὰ ὀνόματα τῶν κτητόρων. Λόγω τῆς ἀπουσίας

14. Ἀπὸ τὰ κείμενα τῶν δύο ἀποφάσεων δὲν προκύπτει ἡ προσκόμιση ἀντιγράφου τοῦ «κόντικα» τοῦ ναοῦ, ποὺ θὰ εἶχε ἐνδιαφέρον καθὼς σήμερα ἡ ἐπιγραφὴ δὲν σώζεται.

κτητορικῶν ἐπιγραφῶν ὅμως ἀντιγράφηκαν οἱ ἀφιερωτικῆς ἐπιγραφῆς ποὺ ὑπῆρχαν στὶς εἰκόνες, οἱ ὁποῖες ἐπίσης ἀποδείκνυαν τὴν κτητορικὴ σχέση τῆς οἰκογένειας Σκιαδόπουλου μὲ τοὺς δύο ναοὺς, τουλάχιστον ἀπὸ τὸ 1678. Ἐξίσου χαρακτηριστικὸ παράδειγμα εἶναι καὶ ἐκεῖνο ποὺ ἀφορᾷ τὸν Ἅγιο Παντελεήμονα στὸ χωριὸ Κουραμάδες. Στὶς 26 Μαρτίου 1699 ὁ μέγας πρωτοπαπᾶς Ἀναστάσιος Αὐλωνίτης ἐπιφόρτισε τοὺς ἱερεῖς τῶν χωριῶν Συναράδες καὶ Καστελλάνοι Μέσης, νὰ μεταβοῦν στὸν ναὸ καὶ νὰ δοῦν «μὲ ἐπιμέλειαν ἀποκατωθιὸ τοῦ ἱστορίματος τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου Πλατυτέρας εἰς τὸ ἅγιον βῆμα», προφανῶς στὴν τοιχογραφία ποὺ κοσμοῦσε τὸ τεταρτοσφαίριο τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ, καὶ νὰ ἀντιγράψουν «τὰ γράμματα καὶ ὀνόματα ὁποῦ εἰσὶν ζωγραφισμένα εἰς τὴν αὐτὴν εἰκόνα». Ἡ ἐντολὴ ὀφειλόταν σὲ σχετικὴ ἀναζήτηση «τῆς ἀδελφότητος τῶν Χειτίριδον ὡς κτήτορες καὶ ἀδελφοὶ τῆς ἀνωθεν μονῆς», τῆς ὁποίας δὲν γνωρίζουμε τίς λεπτομέρειες. Πράγματι οἱ ἱερεῖς τὴν ἐπόμενη ἡμέρα πῆγαν καὶ εἶδαν «μέσα στὸ ἅγιον βῆμα τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου Πλατυτέρας καὶ εἶναι ὑποκάτωθεν ζωγραφισμένα τὰ κάτωθεν ἦγουν διὰ συνδρομῆ τοῦ Νικολοῦ Χειτίρη ἐπὶ ἔτη αχθ'», καὶ ἐνημέρωσαν γραπτῶς τὸν μέγα πρωτοπαπά.

Οἱ ἐπιγραφῆς καὶ τὰ ἔγγραφα

Κατὰ τὴν ὕστερη βυζαντινὴ περίοδο τόσο σὲ περιοχῆς ποὺ ἀνήκαν στὸ Βυζάντιο ὅσο καὶ σὲ περιοχῆς ὑπὸ λατινικὴ ἢ τουρκικὴ κυριαρχία, ἦταν διαδεδομένη ἡ συνήθεια τῆς ἀναγραφῆς στοὺς τοίχους, στοὺς κίονες, σὲ μαρμάρινες πλάκες ἢ ἄλλα ἐμφανῆ σημεῖα ναῶν ἢ μοναστηριῶν, τοῦ περιεχομένου ἐπίσημων ἐγγράφων (χρυσόβουλλων, ἐκκλησιαστικῶν πράξεων, δωρεῶν, διαθηκῶν), τὰ ὁποῖα κυρίως ἀναφέρονταν σὲ παραχωρήσεις ἢ κληροδοτήσεις περιουσιακῶν στοιχείων καὶ περιεῖχαν περιγραφικοὺς καταλόγους ἀκινήτων¹⁵. Ἡ πρακτικὴ αὐτὴ, ἢ ὁποία συνεχίστηκε καὶ στὰ μεταβυζαντινὰ χρόνια, φαίνεται πὼς ἀπηχοῦσε τὴν ἀνάγκη διασφάλισης τῆς περιουσίας τῶν ναῶν ἢ μονῶν μὲ τὴν ἀναγραφὴ τῶν πράξεων σὲ ὑλικὸ ἀνθεκτικὸ στὸν χρόνο καὶ σὲ θέση τέτοια ὥστε

15. S. KALOPISSI-VERTI, Church inscriptions as documents. Chrysobulls - Ecclesiastical acts - Inventories - Donations - Wills, ΔΧΑΕ, περίοδος Δ', 24 (2003), 83. Ἡ συνήθεια ἀνάγεται σὲ αὐτοκρατορικῆς χορηγίης καὶ ἀποφάσεις τῆς μεσοβυζαντινῆς περιόδου, ἢ ὁποῖα υἱοθετήθηκε στὴ συνέχεια καὶ ἀπὸ τὸν ἀπλὸ κόσμο.

τὸ περιεχόμενό τους νὰ καθίσταται γνωστὸ στὸ εὐρὺ κοινό¹⁶. Στὶς ἐπιτοίχιες ἀναγραφὲς περιλαμβάνονται, πέραν τῶν ἐπισήμων ἐγγράφων, χαρακτηριστικὰ παραδείγματα τῶν ὁποίων ὑπάρχουν στὴ μονὴ τῆς Ὁδηγήτριας καὶ στὴ Μητρόπολη τοῦ Μυστρά¹⁷, καὶ οἱ κτητορικὲς ἐπιγραφές, στὶς ὁποῖες ἀναγράφονται τὰ ὀνόματα τῶν δωρητῶν καὶ οἱ δωρεές τους πρὸς τὸν ἰδρυόμενο ναὸ ἢ μονή. Χαρακτηριστικὰ παραδείγματα ἐπιγραφῶν τοῦ 13ου αἰώνα προέρχονται ἀπὸ τὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς Μάνης, τὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα, τὴ Μ. Ἀσία καὶ τὴν Κύπρο¹⁸. Ἀνάλογα παραδείγματα ὑπάρχουν στὴν Κρήτη τοῦ 15ου αἰώνα¹⁹, στὴ Σερβία καὶ στὴν περιοχὴ τῆς Ἀχρίδας²⁰, καθὼς καὶ στὸν βόρειο ἑλληνικὸ χῶρο τοῦ 16ου καὶ τοῦ 17ου αἰώνα²¹. Μὲ ἐξαίρεση τὶς ἐπιγραφές ποὺ περιέχουν τὰ κείμενα ἐγγράφων, οἱ δωρητήριες καὶ οἱ κτητορικὲς ἐπιγραφές τὸ πιθανότερο εἶναι πὼς δὲν προϋποθέτουν τὴν ὑπαρξὴ νοταρικῶν πράξεων. Ἡ ἀναγραφὴ τῶν ὀνομάτων καὶ τῶν δωρεῶν στοὺς τοίχους καθιστοῦσε περιττὸ τὸν νοτάριο καὶ τοὺς μάρτυρες, ἴσως μάλιστα, εἰδικὰ στὴν ὑπαιθρο ἢ παρουσία ἐπιγραφῶν μὲ λεπτομερεῖς καταγραφὲς ἀγαθῶν ὀφειλόταν στὴν ἀνυπαρξία νοταρίων, οἱ ὁποῖοι θὰ μπορούσαν νὰ καταγράψουν τὶς δωρεές καὶ νὰ κατοχυρώσουν τὰ ἀπορρέοντα δικαιώματα τοῦ ναοῦ ἢ τῆς μονῆς ἐπὶ τῶν ἀκινήτων καὶ ταυτόχρονα τὰ κτητορικὰ δικαιώματα τῶν δωρητῶν²².

16. ΚΑΛΟΠΙΣΣΙ-ΒΕΡΤΙ, *Church inscriptions*, 86, 88· Ν. ΔΡΑΝΑΚΗΣ, Δύο ἐπιγραφὲς ναῶν τῆς Λακωνίας: τοῦ Μιχαὴλ Ἀρχαγγέλου (1278) στὸν Πολεμίτα τῆς Μάνης καὶ τῆς Χρυσοφίτισσας (1290), *Λακωνικαὶ Σπουδαὶ* 6 (1982), 52· S. GERSTEL, *Mapping the Boundaries of Church and Village*, στί: *Viewing the Morea. Land and People in the Late Medieval Peloponnese*, ἐκδ. S. GERSTEL, Washington, D.C. 2013, 337-338, 345.

17. ΚΑΛΟΠΙΣΣΙ-ΒΕΡΤΙ, *Church inscriptions*, 80 ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία· Γ. ΜΑΡΙΝΟΥ, *Ἅγιος Δημήτριος ἡ Μητρόπολη τοῦ Μυστρά*, Ἀθήνα 2002, 239-244.

18. Βλ. ΚΑΛΟΠΙΣΣΙ-ΒΕΡΤΙ, *Church inscriptions*, 83-85, ὅπου καὶ τὰ σχετικὰ παραδείγματα.

19. Ὅπως στὴν ἐκκλησία τῶν Ἁγίων Πατέρων στὰ Πάνω Φλώρια Σελίνου, ὅπου ὁ Μανουὴλ Ἐρμηιογιάννης σημεῖωσε τὸ 1470 τὴν ἀφιέρωσή του σὲ ἀκίνητα καὶ δένδρα. Βλ. G. GEROLA, *Monumenti veneti dell'isola di Creta*, τ. 4, Venezia 1932, 449-451· ΚΑΛΟΠΙΣΣΙ-ΒΕΡΤΙ, *Church inscriptions*, 85.

20. ΚΑΛΟΠΙΣΣΙ-ΒΕΡΤΙ, *Church inscriptions*, 82, 83.

21. E. ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Inscriptions de la ville de Kastoria (Macédoine) du 16e au 18e siècle: tradition et adaptation*, *REB* 63 (2005), 33.

22. Γιὰ τὸ θέμα βλ. ΚΑΡΥΔΗΣ, *Χορηγίες*, 190 ἐξῆς, ὅπου καὶ ἄλλη βιβλιογραφία.

Ἐπιγραφές στὶς ὁποῖες νὰ ἀντιγράφεται γραπτὸ κείμενο δὲν ἦταν συνηθισμένες στὸν χώρο τῆς Κέρκυρας. Μόνον μία περίπτωση γνωρίζουμε, τὴν ἐπιγραφή ποὺ βρίσκεται στὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Λάξου στὸ προάστιο Μαντούκι, ἐξωτερικὰ πάνω ἀπὸ τὴ βόρεια θύρα τοῦ ναοῦ²³, ἡ ὁποία περιέχει ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ κείμενο τῆς τελευταίας βούλησης τοῦ κτήτορα Λάξου Στρατηγοῦ, ποὺ συντάχθηκε τὸν Μάρτιο τοῦ 1663. Ἐπειδὴ στὴν Κέρκυρα ἡ προσφυγὴ στὸν νοτάριο γιὰ τὴν κληροδότηση τῶν περιουσιακῶν στοιχείων μέσω διαθήκης ἦταν ἰδιαίτερα διαδεδομένη, ὅπως ἐπίσης ἡ ἀλλαγὴ τῆς διαθήκης ἢ οἱ προσθήκες στὸ ἀρχικὸ κείμενο, γι' αὐτὸ θεωρῶ ὅτι ἡ ἐπιτοίχια ἀναπαραγωγὴ τοῦ κειμένου εἶχε ὡς στόχο τὴ διαρκὴ ὑπόμνηση ἢ τὴν ἄσκηση πίεσης στοὺς κληρονόμους-κτήτορες γιὰ τὴν ἐκτέλεσή της. Ἡ ἐπιγραφή ἀπευθυνόταν σὲ δύο ὁμάδες, στοὺς κτήτορες καὶ στοὺς εὐεργετούμενους πτωχοὺς, οἱ ὁποῖοι μπορούσαν νὰ διεκδικήσουν κατ' ἔτος τὸ εὐεργέτημα ποὺ γι' αὐτοὺς εἶχε προβλέψει ὁ κτήτορας. Σὲ ὅλες τὶς ἄλλες κερκυραϊκὲς περιπτώσεις οἱ ἐπιγραφές δὲν ἀντιγράφουν νοταρικὰ ἔγγραφα. Ἀπὸ τὸ περιεχόμενό τους ἄλλωστε προκύπτει ὅτι δὲν ἀποσκοποῦσαν στὴν κατοχύρωση δικαιωμάτων ἰδιοκτησίας σὲ ἀφιερούμενα ἀγαθὰ, ἀφοῦ αὐτὰ, ὅπου ἀναφέρονται, δὲν προσδιορίζονται μὲ λεπτομέρειες, ἀλλὰ, μὲ τὴν ἀναγραφή τῶν ὀνομάτων τῶν κτητόρων ἢ τῶν κτητορικῶν χωριῶν, ἀπέβλεπαν στὴ διηνεκὴ μνήμη ὅσων συνέβαλαν στὴν ἰδρυση ἢ στὴν ἀνακαίνιση ναῶν καὶ μονῶν, στὴ διασφάλιση τῶν κτητορικῶν δικαιωμάτων καὶ συνακόλουθα στὸν ἀποκλεισμὸ ὅσων δὲν εἶχαν καμιά συμβολή, στοιχεῖο ποὺ γίνεται ἰδιαίτερα ἐμφανὲς στὴ δευτέρη ἐπιγραφή τοῦ Ὑψηλοῦ Παντοκράτορα.

Ὅφειλουμε ὅμως νὰ ἐπισημάνουμε, ὅτι οἱ ἐπιγραφές μπορεῖ νὰ μὴν προϋποθέτουν κείμενο μποροῦν ὅμως νὰ στηρίζονται στὴ γραπτὴ βούληση τῶν κτητόρων. Ἐνα τέτοιο κείμενο εἶναι αὐτὸ ποὺ παρουσιάζουμε στὴ συνέχεια, τὸ ὁποῖο ἔρχεται νὰ συσχετίσει τὶς ἐπιγραφές μὲ τὰ νοταρικὰ ἔγγραφα ἀλλὰ καὶ νὰ φανερώσει τὴ δύναμη τῶν πρώτων. Πρόκειται γιὰ τὴ νοταρικὴ πράξη τὴν ὁποία συνέταξαν στὶς 27 Μαΐου 1582 οἱ ἀδελφοὶ καὶ ἐνορίτες τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἰακώβου τοῦ Πέρσου στὸ χωριὸ

23. Τὴ δημοσίευσε ἀποσπασματικὰ καὶ μὲ παραναγνώσεις ὁ Σπ. Παπαγεωργίου, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κερκύρας ἀπὸ τῆς συστάσεως αὐτῆς μέχρι τοῦ νῦν*, ἐν Κερκύρα 1920, 221. Τὸ πλῆρες κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς στὴ διεύθυνση: <http://tab.ionio.gr/culture/activities/projects/epigraphs/viewer.php?id=075> (πρόσβαση: 1.9.2016).

Περίθεια, ἐν ὄψει τῆς προγραμματισμένης ἀνοικοδόμησής τοῦ ναοῦ τους. Τὴν ἡμέρα ἐκείνη συνάχτηκαν στὸ προαύλιο τοῦ ναοῦ καὶ ἐνώπιον τοῦ παρόντος νοταρίου δῆλωσαν ὅτι

«Θεοῦ εὐδοκοῦντος βούλονται ὅλλυ ἀπὸ μικροῦ εὐς μεγάλου να ἀνακοδομησούν τὸν αὐτὸν ναὸν καὶ ἀνεκενον καὶ τὸν κονδῖκα τῆς αὐτῆς μονῆς καθὸς ἐνομεβοντα ἀπο γωνῆς αὐτὸν, διὰ ξίσι καὶ οἰκοδομησιν εἰ ἀδελφοὶ να εἰξερονται καὶ θαφονται καὶ ἄλο τί ἐργο ποιήσουν στον αὐτὸν ναόν».

Στὴ συνέχεια ζήτησαν τὴν ἀναγραφὴ τῶν ὀνομάτων τους. Ὁ νοτάριος κατέγραψε τὰ ὀνόματα 71 ἀδελφῶν, ἐκπροσώπων ἰσάριθμων οἰκογενειῶν, καὶ στὸ τέλος πρόσθεσε τὴ ρήτρα:

«ὁπίος ἐκ τοὺς ἀνοθεν ἀδελφους ἠθελε ἠθελῆσι καὶ ἀνητητην τον παρων εἰ κονδῖκα ἠ ναν μπασι ἠ ναν εὐβγαλῆ ἀλλον κανενα ἀδελφον στην αὐτη μονη διχος να ἠνε ὅλλοι ὁμοῦ εἰ ἀνοθεν σε μία γνομι ὁμολογησαν παρων εἰ ἀνοθεν ἀδελφοὶ καὶ ὑποσχονται ὅλλη ὁμοῦ παρων καὶ λεγον ἐν πρὸντης να ἔχου τὴν ὀργὴ τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτηρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ τὰς ἄρας τῶν τῆς ἁγίων θεοφορων πατερων καὶ δουκατα ἰ στην αὐθεντικι κτισι του καστρου των Κορυφων....».

Ἡ ἐκ νέου ἀναγραφὴ τῆς ἐπιγραφῆς, ἢ «ἀνακαινισί» της, ὅπως σημειώνεται στὸ ἔγγραφο, δὲν σημαίνει τὴ συντήρηση μιᾶς ὑπάρχουσας ἀλλὰ τὴ σύνθεση μιᾶς νέας, μὲ τὰ ὀνόματα τῶν κτητόρων, ἕναν κατάλογο ὁ ὁποῖος θὰ στηριζόταν στὴν παλαιὰ ἀναγραφὴ σὲ ὅ,τι ἀφοροῦσε τὶς γενεές, μὲ ἐπικαιροποιημένα τὰ στοιχεῖα του σὲ ὅ,τι ἀφοροῦσε τοὺς δρωῦντες ἀπογόνους. Στὸν ἀνακαινισμένο «κόνδῖκα» θὰ ἀναγράφονταν τὰ ὀνόματα τῆς πράξης καὶ ἡ ρήτρα, στὴν ὁποία ὀριζόταν ὡς βασικὴ προϋπόθεση γιὰ τὴν ἐγγραφὴ νέων ἢ τὴ διαγραφὴ κάποιου ἀπὸ τοὺς ἀδελφοὺς ἢ λήψη ἀπόφασης ἀπὸ ὅλη τὴν ἀδελφότητα.

Ἐνδιαφέρον ἔχουν καὶ ὅσα συνέβησαν λίγο ἀργότερα στὴν ἴδια ἀδελφότητα. Ἡ σύνταξη τῆς παραπάνω πράξης καὶ ἡ ἀπόφαση γιὰ τὴν «ἀνακαινισί» τοῦ κώδικα προκάλεσαν τὴν ἀντίδραση μιᾶς σημαντικῆς οἰκογένειας τοῦ χωριοῦ, ἐκείνης τῶν Κορμαρῆ, ἢ ὁποία δὲν εἶχε περιληφθεῖ. Οἱ Κορμαρῆ διεκδίκησαν τὸ κτητορικὸ καὶ ἐνοριακὸ τους δικαίωμα στὸν ναὸ προσφεύγοντας στὸ ἐκκλησιαστικὸ δικαστήριον, γι' αὐτὸ καὶ οἱ ἐνορίτες καὶ ἀδελφοὶ τοῦ Ἁγίου Ἰακώβου στίς 10 Ἰουνίου 1582 ὄρισαν πληρεξουσίους γιὰ τὴν «κρήσιν». Λίγους μῆνες ἀργότερα,

στις 17 Δεκεμβρίου, και όσο ακόμη έκκρεμοῦσε ἡ ἀπόφαση, μερίδα τῶν ἀδελφῶν μὲ νοταρική πράξη ἀναγνώρισε τοὺς Κορμαρῆ ὡς ἑνορίτες τοῦ ναοῦ, δήλωση ἢ ὁποία προκάλεσε ἀντιδράσεις μεταξὺ τῶν ὑπολοίπων ἀδελφῶν ποὺ ὁδήγησαν στὴν ἀκύρωση τῆς πράξης στὶς 30 Δεκεμβρίου. Τὴν ἴδια ἡμέρα ἢ ἀδελφότητα προέβη σὲ ἐκλογή ἐπιτρόπων γιὰ τὰ ἐπόμενα τρία χρόνια καὶ συγχρόνως ὑπενθύμισε τὴ ρήτρα τοῦ «κώδικα»:

«οτι να μὴνδὲν ηθελε ἔχι καμιαν εξουσιαν απο τοὺς οἰρμενους κουμεισους να βάλουν ἢ να εὐγαλου κανένα ἀνθρωπον δι' ἀδελφῶν στην ηρμενην μονὴν καθὸς διαλαμβάνει καὶ ὁ κοντήκας τῆς αὐτῆς μονῆς ποῦ τὸν ἔκαμαν θεληματικος ολλον το κηρόν».

Στις 13 Ἰανουαρίου 1583 ὁρίστηκαν ἐκ νέου πληρεξούσιοι γιὰ νὰ «γίρβου και ζητου τα δικαιωματα της οιρμενοις μονης ην εχουν να καμου με τον Ἄντωνη Κορμαρη» καὶ δύο ἡμέρες μετὰ, ὅλοι οἱ ἀδελφοί, γραμμένοι ὀνομαστικά,

«ομολόγησαν ... ος εξ ενος στόματος καὶ υπον οτι ος καθὸς ἔχομεν ειδισι ἀπὸ τοὺς παλεοὺς ἀνθρωπους καὶ γερόντες καὶ ἀπὸ τὸν γονεον μας ὅτι το γένος τὸν Κορμαράδων ποτε δὲν ενομεβοντα στην ηρμενη μονη ουδ' ενε νικοκιραιο ουδε ενορητές»,

ἀλλὰ ὅτι ἡ ἑνορία τους ἦταν ὁ Ἅγιος Παντελεήμονας, βεβαίωση ἢ ὁποία μᾶλλον ἔκλεισε τὴν ὑπόθεση ὀριστικά²⁴.

Τὸ παράδειγμα εἶναι ἐνδεικτικὸ τῆς σημασίας τῶν κτητορικών ἐπιγραφῶν ἔναντι κάθε ἄλλου εἴδους καταγραφῆς. Ἡ ἐπιμονὴ στὴν ἐπιγραφή, ποὺ χαρακτηρίζει τὴ σκέψη καὶ τὴ συμπεριφορὰ τῶν προσώπων τοῦ παραδείγματος, φανερώνει τὴν προτίμησή τους. Συγκεντρώνονται στὸν νοτάριο γιὰ νὰ ἐπισημοποιήσουν τὴν ἀπόφασή τους γιὰ τὴν ἀνακαίνιση τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ «κόνδικα», καὶ ὅταν ἀνακύπτουν ζητήματα παραπέμπουν στὸν «κόνδικα» ἢ στὴν προφορικὴ μαρτυρία τῶν γερόντων καὶ ὄχι στὸ ἔγγραφο ποὺ πρὶν λίγο εἶχαν συντάξει, ποὺ σημαίνει ὅτι στὴ σκέψη τους ἡ νοταρική πράξη, στὴν ὁποία εἶχαν ἀναγράψει τὰ ὀνόματά τους, ὑπολειπόταν σὲ ἰσχύ. Ἄλλωστε καὶ προηγουμένως, κατὰ πῶς φαίνεται, στὴν παλαιότερη ἐπιγραφή στηρίζονταν, ἀφοῦ στὸν νοτάριο δὲν προσκόμισαν κανένα γραπτὸ ἀποδεικτικὸ στοιχεῖο τῆς σχέσης τους μὲ τὸν ναό, οὔτε τὸ ὑπαινίχθηκαν.

24. Γιὰ τὶς παραπάνω πράξεις βλ. Συμβ. Σ.140, φ.χ.ά., στὸ τέλος τοῦ καταστίχου.

Τὴν προτίμηση τῶν ἐπιγραφῶν ἔναντι κάθε ἄλλου ἀποδεικτικοῦ ἐγγράφου διαπιστώνουμε καὶ κατὰ τὴν δικαστικὴ διεκδίκηση δικαιωμάτων, παραδείγματα τῶν ὁποίων εἶδαμε παραπάνω. Ἡ χρήση τους ἀπὸ τὶς δικαστικὲς ἀρχὲς σημαίνει ὅτι ἀποτελοῦσαν τὰ τεκμήρια ποὺ οἱ διάδικοι ἐπικαλοῦνταν γιὰ νὰ ὑποστηρίξουν τὶς θέσεις τους εἴτε διότι δὲν διέθεταν ἄλλα εἴτε λόγω τῆς ἀπώλειας τῶν σχετικῶν ἐγγράφων (μᾶλλον ἀμφίβολο, καθὼς δὲν γίνεται μνεῖα ἀπώλειας ἐγγράφων καὶ ἀναγκαστικῆς προσφυγῆς στὴν ἐπιγραφή), εἴτε διότι οἱ ἴδιοι οἱ διάδικοι προέκριναν τὴν ἐπιγραφή ὡς τὸ κατ' ἐξοχὴν τεκμήριο. Στὴν περίπτωση τῆς Ὑπαπαντῆς Παξῶν, ἡ πρωτοπαπαδικὴ ἀπόφαση, ἡ ὁποία ἀναγνωρίζει τὸν «κώδικα» ὡς τὸ ἔγκυρο τεκμήριο κατοχύρωσης δικαιωμάτων, βεβαιώνει ὅτι οἱ διάδικοι αὐτὸν ἀκριβῶς προέβαλλαν ὡς ἀποδεικτικὸ στοιχεῖο, δίχως νὰ ἀποκλείεται τὸ ἐνδεχόμενο τῆς ὑπαρξῆς καὶ ἄλλων ἀποδεικτικῶν στοιχείων. Στὴν ὑπόθεση ὅμως τῆς διεκδίκησης κτητορικῶν δικαιωμάτων στὸν Ἅγιο Παντελεήμονα Κουραμάδων ἀπὸ τὴν οἰκογένεια Χυτήρη, ὅπου ἡ πρωτοπαπαδικὴ ἐντολὴ ὄριζε τὸν ἔλεγχο τῆς ἐπιγραφῆς ποὺ βρισκόταν κάτω ἀπὸ τὴν τοιχογραφία τῆς Θεοτόκου Πλατυτέρας μέσα στὸ ἱερὸ βῆμα, ἀναμφίβολα οἱ Χυτήρη σὲ αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ στοιχεῖο στήριζαν τὴ διεκδίκησή τους καθὼς ἦταν μᾶλλον τὸ μόνον τεκμήριο ποὺ διέθεταν.

Συνοψίζοντας

Τὰ παραπάνω φανερόνουν τὴ βαρύνουσα σημασία τῶν ἐπιγραφῶν ὡς τεκμηρίων. Δὲν χωρεῖ ἀμφιβολία ὅτι οἱ ἐπιγραφές, λόγω ἀκριβῶς τοῦ μνημειακοῦ τους χαρακτήρα, τῆς ἐμφανοῦς θέσης τους καὶ τῆς δυνατότητας ἀνάγνωσής τους ἀπὸ ὅλους, διασφάλιζαν τὴ μνήμη καὶ τὴ διάχυση τῆς πληροφορίας ποὺ περιεῖχαν στὸν χῶρο καὶ τὸν χρόνον. Ἀποτελοῦσαν τεκμήρια ἄμεσα προσβάσιμα. Ἄν λάβουμε ὑπόψη ὅτι οἱ συνάξεις τῶν κτητόρων-ἀδελφῶν καὶ ἡ σύνταξη τῶν νοταρικῶν πράξεων ποὺ ἀφοροῦσαν τὴ δραστηριότητα καὶ τὴ διαχείρισή τους συνήθως συντάσσονταν στὸν ναὸ ἢ στὸν περιβάλλοντα χῶρο, οἱ ἐπιγραφές ἐπέτρεπαν στοὺς κτήτορες νὰ διακρίνουν ἄμεσα ὅσους εἶχαν δικαιώματα καὶ στοὺς ἐφημερίους νὰ γνωρίζουν ἐκείνους ποὺ ὄφειλαν νὰ μνημονεύουν.

Ἡ ὑπαρξὴ ἐπιγραφῶν δὲν ἀπέκλειε βέβαια τὴν ὑπαρξὴ νοταρικῶν ἐγγράφων. Ὁ κερκυραϊκός, ἀλλὰ καὶ γενικότερα ὁ χῶρος τοῦ Ἰονίου, χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν κυρίαρχη παρουσία τοῦ νοταρίου, ἀπόρροια

τῆς μεγάλης σημασίας ποὺ ἀπέδιδε ἡ Βενετία στὴν ἐπίσημη καταγραφή κάθε πλευρᾶς τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητας, δημόσιας καὶ ἰδιωτικῆς²⁵. Ἐνα ἀπλὸ ξεφύλλισμα τῶν νοταρικῶν καταστίχων ποὺ περιέχονται στοὺς φακέλους τοῦ τεράστιου σὲ ὄγκο κερκυραϊκοῦ νοταρικοῦ ἀρχείου, ποὺ ξεκινᾷ ἀπὸ τὸν 15ο αἰώνα καὶ φυλάσσεται στὰ ΓΑΚ - Ἀρχεῖα Νομοῦ Κέρκυρας, ἀρκεῖ²⁶. Στὸν νοτάριο προσέφευγαν συχνὰ καὶ οἱ κτήτορες ναῶν καὶ μονῶν. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ σύνταξη τῆς ἰδρυτικῆς πράξης, μὲ τὴ λεπτομερῆ καταγραφή τῶν κτητόρων, τῶν δωριζομένων ἀγαθῶν, τῶν κανόνων ποὺ ρύθμιζαν τὴ λειτουργία τῆς ομάδας τους καὶ τῶν ἀσφαλιστικῶν ρητρῶν, προσέφευγαν καὶ γιὰ τὴ σύνταξη κάθε ἄλλου ἐγγράφου ποὺ ἀφοροῦσε στὴν ἀπόκτηση συλλογικῶν ἢ προσωπικῶν δικαιωμάτων ἢ στὴ μεταβίβασή τους. Ἡ προτίμηση τῶν ἐπιγραφῶν ὡς τεκμηρίων δὲν ὀφειλόταν λοιπὸν τόσο στὴν ἀπουσία νοταρικῶν πράξεων, παράμετρο ποὺ δὲν μπορούμε ὡστόσο νὰ ἀποκλείσουμε ἐντελῶς²⁷, ὅσο στὴν ἰδιαίτερη βαρῦτητα ποὺ προσέδιδαν οἱ κτήτορες στὶς ἐπιγραφὲς ἔναντι τῶν νοταρικῶν ἐγγράφων. Γεγονὸς εἶναι βέβαια ὅτι ὅλα τὰ παραδείγματα στὰ ὁποῖα στηριχθήκαμε προηγουμένως προέρχονται ἀπὸ τὸν ἀγροτικὸ χῶρο, στοιχεῖο ποὺ θὰ μπορούσε νὰ ὀδηγήσει στὴ σκέψη ὅτι ἀφοροῦν περιοχὲς προσκολλημένες σὲ πρακτικὲς τοῦ παρελθόντος ὅπου ἡ ἐμπιστοσύνη στὴν ἐπιγραφή ἔναντι τῆς νοταρικῆς γραφῆς ἦταν κυρίαρχη. Στὴν πραγματικότητα ὅμως καὶ ἐδῶ ὁ ρόλος τοῦ νοταρίου ἦταν ἐξίσου σημαντικὸς μὲ τὴν πόλη. Νοτάριοι δὲν βρίσκονταν μόνο στὸ ἀστικὸ κέντρο

25. Φ. ΚΑΡΛΑΦΤΗ, Τὸ ἐπάγγελμα τοῦ συμβολαιογράφου στὴν Κέρκυρα ἐπὶ βενετοκρατίας, *Ἐφα καὶ Ἐσπέρι* 8 (2008-2012), 147 καὶ ἔξῃς.

26. Βλ. πρόχειρα τὸν συνοπτικὸν κατάλογο τοῦ ἀρχείου στό: Γ. ΡΟΔΟΛΑΚΗΣ - Γ. ΓΚΡΙΝΙΑΤΣΟΣ, Τὸ νοταριακὸ ἀρχεῖο τῆς Κέρκυρας, *Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου* 32 (1996), 9-137.

27. Παρότι ὁ ὄγκος τοῦ νοταρικοῦ ὕλικου δίνει τὴν ἐντύπωση πὼς κάθε δικαιοπραξία εἶναι καταγραμμένη, στὴν πραγματικότητα δὲν κατέληγαν ὅλοι στὸν νοτάριο καὶ δὲν ἐνδιαφέρονταν ὅλοι γιὰ τὴ γραπτὴ διατύπωση τῶν συναλλαγῶν ἢ τῶν συμφωνιῶν τους. Περιορίζομαι ἐνδεικτικὰ στὸ παράδειγμα τῶν συμβάσεων παροχῆς στοιχειώδους ἐκπαίδευσης οἱ ὁποῖες εἶναι ἐξαιρετικὰ λίγες σὲ σχέση μὲ τὸν ἀριθμὸ ἐκείνων ποὺ διέθεταν τὴν ἱκανότητα στοιχειωδῶς νὰ γράφουν καὶ νὰ διαβάζουν σὲ κάθε βιβλίο. Ἀρκεῖ μόνον νὰ παραβάλλει κανεὶς τὸν ἀριθμὸ τῶν πράξεων ποὺ ἐντοπίστηκαν στὸν 16ο αἰώνα (Π. ΤΖΙΒΑΡΑ, *Σχολεῖα καὶ δάσκαλοι στὴ βενετοκρατούμενη Κέρκυρα (16ος-18ος αἰ.)*, Ἀθήνα 2003, 242-243) μὲ τὶς ἑκατοντάδες λειτουργῶν τοῦ Ὑψίστου οἱ ὁποῖοι κάλυπταν τὶς λατρευτικὲς ἀνάγκες τῶν πιστῶν στοὺς ναοὺς τῆς πόλης καὶ τῶν χωριῶν.

ἀλλὰ καὶ στὴν ἐξοχή, σὲ κάθε μεγάλο χωριό. Ὅσο γιὰ τὶς δοσοληψίες καὶ τὶς συμφωνίες μεταξὺ τῶν κατοίκων, καὶ στὰ χωριά παρατηρεῖται ἡ προσφυγὴ στὸν νοτάριο ὅπως καὶ τὴν πόλη, μὲ τὴν ἴδια ἔνταση.

Ἡ ἐμφανὴς προτίμηση τῶν ἐπιγραφῶν ἔναντι τῶν νοταρικῶν ἐγγράφων θὰ μπορούσε ἴσως νὰ θεωρηθεῖ ὡς παράγωγο τοῦ φόβου γιὰ τὴν πιθανὴ ἀλλοίωση τοῦ περιεχομένου τῶν ἐγγράφων ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν συντάκτη νοτάριο, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν μνημειακὸ χαρακτήρα τῶν ἐπιγραφῶν καὶ τὴν προφανὴ ἀδυναμία ἀλλοίωσης τοῦ περιεχομένου τους. Ἄς μὴν ξεχνᾶμε πὼς ἓνα ἀπὸ τὰ πολλὰ ἀμαρτήματα ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν παράβαση τῆς ἐντολῆς «οὐ ψευδομαρτυρήσεις», στὴν ἐρμηνεία τῶν Δέκα Ἐντολῶν, εἶναι καὶ ἐκεῖνο τῶν νοταρίων ποὺ πλαστογραφοῦν πράξεις καὶ διαθήκες²⁸. Σὲ καμιὰ περίπτωση πάντως δὲν μπορούμε νὰ ὑπονοήσουμε τὴν ἀμφισβήτηση τῆς δυνατότητας διατήρησης τῆς μνήμης μέσω τῆς καταγραφῆς τῆς στὸ χαρτί, ἀντίθετα μάλιστα. Ὁ μνημειακὸς χαρακτήρας τῶν ἐπιγραφῶν δὲν διασφάλιζε τὴ διατήρηση αὐτῶν καὶ τοῦ περιεχομένου τους στὸ διηνεκές, καὶ τοῦτο τὸ γνώριζαν καλὰ οἱ κτήτορες. Οἱ ἐπιγραφὲς φθειρόνταν μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου, λόγῳ τῆς ἔντονης ὑγρασίας ποὺ χαρακτηρίζει τὸν κερκυραϊκὸ χῶρο, ἀλλὰ καὶ τῆς φθορᾶς τῶν κτισμάτων, ποὺ ὀδηγοῦσε σὲ περιοδικὲς ἐπισκευὲς ἢ ἐκτεταμένες ἀνακαινιστικὲς ἐργασίες. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ οἱ κτήτορες προσέφευγαν στὴν ἀντιγραφή, δηλαδὴ στὴν ἀποτύπωσή τους στὸ χαρτί, ὥστε νὰ διασώσουν τὸ περιεχόμενό τους, μέσω τῆς ἐπίσημης ἀντιγραφῆς τους ἀπὸ τοὺς νοταρίους καὶ τῆς διαφύλαξής τους στὰ νοταρικά κατὰστάσια.

28. Ἡ ἐρμηνεία στὸ ἔργο τοῦ ἱερέα Ἀντωνίου Σπίνολα «Ἐλεγχος εἰς τὰς δέκα τοῦ Θεοῦ ἐντολάς». Βλ. ΣΠ. ΚΑΡΥΔΗΣ, *Ἀντώνιος Σπίνολας (1711-1781). Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο ἐνὸς Κερκυραίου ἱερέα στὸν καιρὸ τῶν Φώτων* (ὑπὸ ἔκδοσιν).

«... ὡς ὁ κώδικάς της τὸ δείχνει...»
THE USE OF THE “CODES” OF CHURCHES AND MONASTERIES
AS DOCUMENTARY EVIDENCE

The subject of this study concerns wall inscriptions found in churches and monasteries, which are often referred to as “codes” in the Ionian Islands and mainland Greece. The research is based on both published and unpublished archival sources that document the transcription of these inscriptions and their use in legal disputes among founders in the region of Corfu. The archival material spans from the 16th to the 18th century and originates from the rich notarial archives of Corfu. Specifically, the study examines: the semantic nuances of the term; the reasons why church founders, as well as local ecclesiastical and civil authorities, undertook their official transcription and documentation; the procedures followed during transcription; their use as evidence of ownership and founder rights; their relationship to notarial documents drawn up for churches and monasteries by the founders; and their preferential use as legal evidence in disputes among founders, in contrast to other written records.

Λέξεις-Κλειδιά: κτήτορες, κτητορικές επιγραφές, νοταρικά αρχεία, Κέρκυρα. Kteters, ktetoric inscriptions, Corfu, notarial archives